

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १७४
जुन २०१०

Number 174
June 2010

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
बिष्णुराज कार्की
सम्पादक
उद्भव आचार्य
श्यामसुन्दर राजवंशी

Editorial Board
Chief Editor
Bishnu Raj Karki
Editor
Uddhav Acharya
Shyam Sunder Rajbanshi

विषय-सूची
Contents

अंग्रेजी खण्ड
English Section

Agricultural Heritage in Nepal-A question of Site-recommendation <i>Sukra Sagar Shrestha</i>	1-4
Conservation of Swayambhu Mahachaitya <i>Suresh Suras Shrestha</i>	5-17

नेपाली खण्ड
Nepali Section

नवजात राजकुमारीको पहिलो वर्षको खर्च प्रसङ्ग (वि.सं. १९८४) डा. भवेश्वर पंगेनी	१८-३०
नेपालको पहिलो कुम्भ डा. सोमप्रसाद खतिवडा	३१-३८
पुरातत्व विभागको गतिविधि आ.व. २०६५/६६ श्यामसुन्दर राजवंशी/सविता न्यौपाने	४०-४८

Agricultural Heritage in Nepal- A question of Site-recommendation

✍ Sukra Sagar Shrestha

Last week of April 2010 passed with many thoughtful events of the Heritage in Nepal. A photographic exhibition and documentation on the conservation of Swayambhu Stupa was inaugurated at evening on 7th April by Culture Minister Dr. Minendra Rijal in Keshav Narayan Chowk of Patan Durbar Square. Within 24 hours of that on next day at 9 AM, in the same place, he attended again to inaugurate another seminar of formulating the "National Cultural Policy" in presence of three newly appointed Chancellors of Academy of Music and Theatrical Performance, Academy of Fine Arts, and historical body of Nepal Academy attended by big brains of cultural science in Nepal. A lot of deliberations took place. The big brains churned. The final report is awaited. Continuing the events a programme was organized to celebrate the "World Heritage Day" commissioned by ICOMOS/UNESCO. The theme for this year was "Heritage in Agriculture" and requested the national body of Nepal to recognize and nominate a candidate site for an agricultural heritage. The last two days saw the tough exams for the candidates of the post holding cultural and archaeological officers to be promoted in higher post by free competition. The Public Service Commission conducted the exam in their office in which 13 candidates sat for competition. While reading the question paper, it looked the academic foundation of the field seemingly collapsing further down. Sorry for the comment!

For today the UN body has requested to us all to celebrate and remember 18th of April as the day of Heritage. I think UN body simply did not say us to celebrate the day only. It is their novel wish to compel us to do some more research on how our ancestors did farm their land, where they did farm,

when did they farm, how they did and what did they produce to feed their siblings? Let us dig our academic farm on their agricultural farm.

It is a matter of great pleasure that UN body UNESCO, ICOMOS and FAO have realized the importance of ancient agricultural lands although fossilized, abandoned or presently in cultivation. They thought those sites also, if it carries antique value, should be declared as the World Heritage of Agriculture. It really propelled me to think about it and to my mind recognized some site for nomination in the UN body and hope it will not be exaggeration to present herewith some petite picture in the evolution of farming in the world and where do we Nepalese stand in the picture.

When did the farming started and man became an agriculturist is a great question that can not be accurately answered. But we can say one thing surely that the last hunters were the first farmers.

It is unanimously accepted principle that the start of farming could well be established around the millennium of 7000 BP plus minus one thousand years is the start of farming. It was more or less evolved independently and simultaneously in different parts of the world.

Rice farming was already started in Bun village of yellow river valley in south China some 8000 years ago where as the millet farming goes even earlier. In Europe farming spread around 7000 years before and took some 500 years to cross over to Great Britain. Nile river valley in North Africa was cultivated with wheat in 7000 years before present and in American maize and beans farming was done some 5600 years ago. Similarly Indus valley civilization also recorded the farming almost at the same period. In India there is even plow marks (or

plough mark) been uncovered in the Indus civilization site of Kalibangan which is datable to some 4500 to 4000 years before present.

In Nepal fossil farm lands should be looked for in the trans-Himalayan region than in the CisHimalayan side because all farm lands created by humans, if any, should have been washed away by the long cycle of monsoon rains. Where as it should be saved in Trans-Himalayas because monsoon can not cross over the Himalaya and wash away the remains.

No such in-depth research has been yet conducted in this field in Nepal. No records of farming older than three thousand years traced here. Definite source of information on farming, in well developed form is coming down from the Buddhist history of Kapilvastu region. The region was inhabited by the well developed farmers from 8/7th century BC already.

From Kaligandaki valley also we have archaeological evidences of well developed society contemporaneous to Kapilvastu. Therefore we should, although too late in evidence, accept that we are far behind in this field of research.

We do not know before that how the people lived. Were they simply food gatherers or already farmers? Similarly in the transhimalayan region also the people were found living with nomadic subsistence. The petroglyphs in Kak Nimba do not show any sign of farming in the region where as plenty of figures of hunting scene engraved but no ploughing depiction at all. There are many fields in the region with frozen terraced farms still visible but abandoned to cultivate since long time. Their antiquity certainly goes thousand of years back. The civilization of Chokhopani period is almost three thousand years followed by many other periods extending down to 15-16 century of Christian era finally replaced by the modern people since then. The cave settlements with the farmland sites in foreground are found along the Kaligandaki and its tributaries. The abandoned farm land terraces are still preserved in many parts of Mustang.

The most striking site from Nepal for nomination of Heritage in Agriculture to the UNESCO, I would suggest the site of Ghemi called Lungdi which is a relict landscape that came to an end at some time in the past either abruptly or over a period of time. The nature of landscape is interesting and beautiful.

From the archaeological study made in lower Mustang, it is found that in prehistoric times, the settlement sites had close spatial and cultural connections with the caves immediately behind. Those caves were used contemporaneously for all purpose from domestic use for living to the collective burials after death. Many a times, the caves were also used as refuge shelter during the attacks from north and south.

Located about an hour's walk from present Ghemi village to the left of the river with same name, this is so far the largest abandoned site in Mustang. The site extends for almost three kilometers east west and nearly 500 to 700 meters wide in North-south direction. But the north-south elevation varies from the top of the hill to the bed of the river Ghemi thus extending for almost 500-1200m in elevation.

- The site is located geographically in 83°x53" x 17' E and 29°x 03" x 19' North at an altitude of 3494 mtrs from sea level.
- The abandoned village alone extends for almost 300m to 500 m in area and dotted with more than 70 houses with all requisites of pond at the middle of the village, Chhortens, Mani walls and Gompas. The fragments of defense wall still stands sporadically but no defense gates could be detected now because they have all gone.
- There is watch-tower about 75 mtrs above to the back of the village on North. Further higher on the cliff are the caves hewn out for meditation and shelters during the period of emergency caused by outer invasion.

From the study in lower Mustang, we came to know that those caves were used for all purposes from animal dens to storage, meditation, living and even for burial of deads. These caves also could be used for all those purposes.

- More than 50 houses are still standing in dilapidated condition. The cultural deposit is more than 5 meters exposed. The foundation of the houses is constructed on the stone slab then the mud-walls rose on top. There are schist stones in between for protection of dampness. The plinths are raised of boulders abundantly found in the area flown down by river Ghemi.

The depth of time could well be expected at least to Chokhopani period about 2000yrs to 3500 yrs because well Chokhopani wares was detected there with thick cultural deposits.

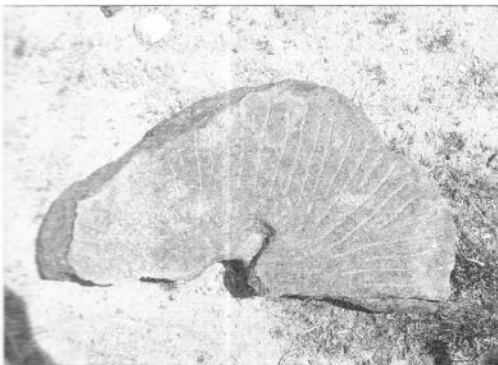
This was one of the well settled villages of northern Mustang with economically sound, supplemented by enough farm land to the east and west with good irrigation facility from Ghemi River. The farmland alone stretches for more than two to three kilometers east west. The site might have been

abandoned due to the natural calamity like earth quake or flood causing the irrigation canal cut deep destroying the farming completely collapse.

The local people of Ghami believe that the present village was shifted from there due to some calamity. Therefore they call it as old Ghemi. The present Ghami also has enough arable land irrigated by the Ghemi River to the right side of it. Ghemi is so to say richest in terms of farm land after Lo and Charang.

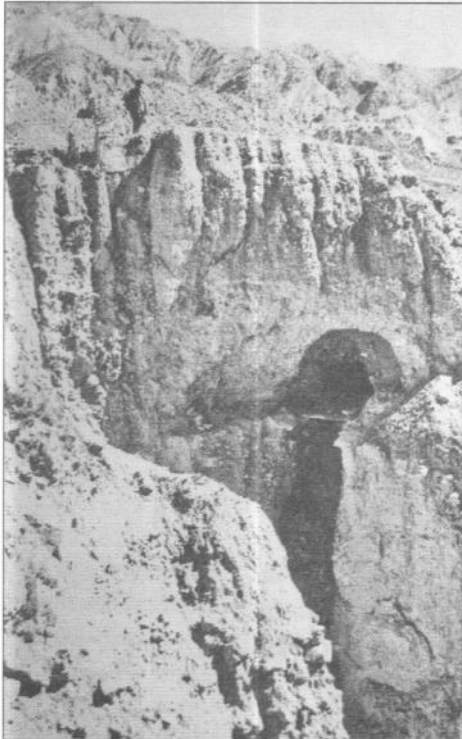
Architectural relicts of Lungdi

Some artifacts scattered on site

Old and New Ghami

Irrigation channel cut off after landslide

The walls still stand high

Conservation of Swayambhu Mahachaitya

✍ Suresh Suras Shrestha

1. Introduction

The Swayambhu Stupa is one of the most important and oldest monument of Kathmandu valley, which is still worshipped by many people not only from the country but from the many countries of the world. It's the symbol for the world peace. There is no inscription and any other evidence about the exact date of its construction. However there was an inscription lying in the white washing pit at the North West corner of Swayambhu Chaitya which shows that King (Shankar Deva) seems to have donated a piece of land for the chaitya (Shakya, 1098), when he renovated Swayambhu Mahachaitya; which was venerated and respected by both Buddhist and Hindu devotees according to their own tradition, based on the Swayambhu purana and the Himvatkhanda respectively (Shakya, 2004). King Viswadeva (Vishshdeva) ruled in Nepal in the beginning of 5th century (400 - 412 A.D). According to history of Nepal, King Sankara deva is son of King Vrishhdeva. This inscription also stress that it was constructed before Sankar Deva.

King Manadeva is the king since when the written history is found in the history of Nepal and it is mentioned that he offered an umbrella for the top of the Mahachitya (Shakya, 2004). It also shows that the Chaitya was established and more popular in Nepal since the beginning of first century or more previously.

Although there is no inscription found yet on the construction of this stupa except the above mentioned, some of the inscription says that some parts of the stupa was reconstructed in the medieval period (13th - 16th Century AD) and there were many conservation work done in the medieval period as well as during the Rana period (18th - 19th Century AD). But there is no full documentation about the previous

conservation/renovation work of it, except some documents on donors' name list and amount.

History of conservation of the stupa

It is difficult to say exactly when and who had founded this stupa. Certain repairs and perhaps enlargements of this Swayambhu Stupa must have been carried out in the Licchavi period, but we don't have any evidence found yet on it. The first authentic historical evidence of such restoration occurred in 1129 AD recorded in an inscription adjacent to the Stupa (Dr. Ehrhard, 1991). This stupa suffered with natural calamities and human vandalism in course of its long history. One of the severe acts of vandalism was Muslim invasion in the valley in 1349 A.D. During this invasion the army of Sultan Sams-ud-din looted, destroyed and burnt innumerable monuments of the Kathmandu valley including Swayambhu Mahachaitya. After twenty-three years of the incident a nobleman Rajharsh Bhallok of Kathmandu city renovated this Stupa in 1372 A.D. Oldest renovation work done in 1372 at Swayambhunath according to the Tibetan sources (Dr. Ehrhard, 1991), also proved that the most ancient evidence on the conservation work on the Swayambhu stupa. After that there were several minor and major conservation works done.

During the time of King Jayasthiti Malla and his son Jyotir Malla, the stupa was renovated again. The most frequent repairs in this Stupa are either the replacement of the central wooden mast called the 'Yasti' or the repair of the finial.

During the time of King Laxminarasimha Malla the central wooden mast was replaced by Shyamarpa Lama of Tibet. In 1751 A.D.(NS 871) another notable renovation work was carried out in this Stupa.

The pinnacle and golden flowers of Swayambhu broke off in a severe hurricane. That was

repaired and reinstalled but again it was destroyed by a heavy storm. With the support from the king, some merchant people reconstructed the Mahachaitya changing the central beam or mast – Yasti; it took ten months for the whole work. It was during the reign of King Rajendra Vikram Shah (Shakya, 2004).

The major renovation of Swayambhu Stupa however was held under the direction of Dharma Man Tuladhar, a devoted businessman and sponsored by Lamas in NS 1038 (1917 CE) (Shakya, 2004). At that time the nine niches shrines four shrines of Taras along with those of the five Dhyani Buddhas, were rebuilt; which was sponsored by three brothers Harsa Sundar, Pushpa Sundar and Ram Sundar (Shakya, 2004). In the time of renovation, in order to enhance the beauty of the shrines, they installed railings of mani prayer wheels engraved with the mantra '**Om mani padme hum**', together with four levels of lamp railings for lamps. After the completion of these works, gilt images of Vairochana Buddha and the four Taras (namely Saptalochani, Mamaki, Pandara and Arya Tara) were installed with the proper rites and rituals (Shakya, 2004)

Since the 1917, Swayambhu Stupa, need no repair but some of the parts like the parasol, pinnacle and jewel clusters were repaired in NS 1095 (1974 CE) (Shakya, 2004). It was just a minor repair of some small parts of stupa above the hermika. There is no mention about the damages caused by the earthquake of 1934 AD. In 1961, several renovation works were carried out in the area, but there were no major conservation work for the whole stupa after the 1917 renovation. The gilded gold of copper sheets were gradually worn out, the wooden structures were also decaying day by day due to the natural process in this long time span of time for nearly a century. So, it was needed to be renovated the whole stupa as it was done in 1917 (NS 1038).

2. Conservation of Stupa

The Tibetan Mingma Meditation Center (TMMC), a worldwide Buddhist center based in California, USA prepared a survey report for the Gold Gilding Project in Swayambhu Mahachaitya and applied for the permission through Federation of Swayambhu Management and Conservation (FSMC) to the Department of Archaeology in 2008. In the application submitted to DoA, it was stated that the expenses for carrying neuoration will be funded by

TMMC and FSMC would be a mediator institution representing the community.

After the detail study and several discussions with the FSMC and TMMC, Department of Archaeology (DoA) decided to allow for the entire project but not directly to the donor that DoA had given permission to Federation of Swayambhu Conservation and Management (FSCM), Swayambhu. It had stated that however the donor agency is funding for the whole project, it must be under the supervision and guidance of DoA on each conservation work except the financial part and FSMC will be responsible for reporting everything to the government agencies as well as some of the archaeological norms were also given to FSMC and TMMC as well.

The objectives of the project was to gild gold on the copper sheets which are used as the covering of niches, hermika, goldhoja, trayodasha bhuvana and pinnacle and some minor physical conservation of the stupa.

Secondly, its objective was to conserve the wooden structures of the Swayambhu stupa. Especially the wooden structures are used above the Hermika for Jhallars, Goldhoja and the rings of Trayodasha Bhuvana as well as in the 'Yashti' (The major vertical pillar, which is used as the vertebra or the spinal cord of the stupa and it is in the inner side from foundation to the top) and some wooden parts of the foundation (base) of upper part pinnacle and its associate.

In such a way, the TMMC, a dedicated Buddhist institution was interested to conserve the holy stupa of Swayambhu and initiated the local people as well as all of the related government agencies for funding and doing such a larger project in Swayambhu Mahachaitya.

2.1 Need of conservation

As mentioned earlier the Mahachaitya was not renovated for about a century, it is the natural process that any object can be decayed. Although the outer face of the stupa is made up of lime surkhi and the niches and some other parts are of stone and these are less concern for the conservation, because they are still in strong condition. But the parts that are covered with the gilded gold copper sheets, are strongly concerned. The major causes of decaying the stupa are as following:

Environmental Effect:

The gold gilded copper sheets are there since hundred years. During this period gold is worn out due to the effect of sunlight and temperature, cold and rainwater, which is not constant for a long time. So it's the cause for decaying the material.

Due to different activities, the copper sheets are torn and damaged, from where the rain water entered into the wooden structure and the effect is decaying or damaging.

Activities of Monkey:

The Swayambhu is Buddhist holy place and it is in the middle of hilltop of jungle; where many monkeys are staying. They come to the stupa area and do as they like which is the major cause for damaging copper sheets and other structures.

Human Vandalism / Theft:

Human vandalism is another agent for decaying and loosing the structures. One of the statues from the niches was nearly stolen a decade ago. But fortunately it was saved; couldn't steal.

The structures are damaged by different activities of human being like offering different things to the god, lighting in front of niches and stupa etc.

Birds Droppings:

This is another major cause for decaying wooden structure. The Trayodasha Bhuvana is the main place for nesting pigeon and their dropping is dumped as it's very difficult to clean up there. It makes the wooden structure damage.

2.2 Conservation work

2.2.1 Documentation

Documentation is the basic element or the basic process of archaeological conservation project everywhere in the world nowadays, which can provide every detail for the conservation, estimation and the knowledge on the conservation work to the future as well. So, the conservation project always starts with documentation, which includes text document, drawings, photography, visual aids and every dissemination process which uses in recording the project work. Thus the documentation of this project also has used the different tools of documentation, which can be described as following:

Conservation Notes – Before / During /After

According to the ethics of the archaeological conservation, it should prepare a conservation notes in advance, if any monument or object is to be conserved, through which it can be determined that which part is to be conserved and how. So, it is an important to make conservation notes before doing anything on the object or monument. TMMC also formed a Documentation Center (DC) within its project and the center prepared the conservation notes before, after and the process documentation as well. It is really a very good report and recording system which was prepared under the direct supervision and guidance of DoA representative and tried to include each and every momentum of the project.

First of all, the DC had prepared a conservation note before and as recommended on the conservation note, it was executed for the conservation work and again prepared the process or execution documentation, then the report / notes after the conservation work completed.

In this way the DC has a very good quality of documentation of this project as the TMMC done an exemplary conservation work in Swayambhu.

Maintaining Logue Book

We the Technical committee had formulated four layers of committees for assisting to easy execution of project. I had advised to keep record of the objects which were found at the removal time on the spot and the gold used for every copper sheet and other objects as well. Among those four committees the Conservation (Removing / Reinstallation) Monitoring Committee maintained logue book at the time of removal and reinstallation as well. It was very easy at the time of reinstallation of objects as they have full record of every small part where the actual place and what was the condition of those objects (at the time of removal).

On the same way, the Gold and Gold gilding Monitoring Committee (GMC) also maintained the logue book as the gold gilders used the amount of gold for every copper sheet and other objects. So, there was documentation or recording system developed simultaneously, which helped the documentation team for their documentation process too.

Drawing

Drawings or sketches are also a very important recording or documentation tool for conservation project that can help to explain or convince the whole text documents in a moment and easier to convince and come to the point as well. However the drawings are very much important. Sometimes it cannot be enough as text documents. That's the reason why; it's use as associate tools of documentation. DC has also prepared all the drawings as necessary for the conservation and required for the text documents very well, which supports the text document.

Photography

Photography is another tool of documentation, which can be more detailed than the drawings. In this project, DC has prepared as much photographic documentation as possible. Photographic documentation is following the text documents that it also has the before, during and after conservation and many other associated photographs, which can give a detail description of the whole project.

Movie

This is the age of more advanced technology and there are many sophisticated machines for documentation tools. Movie is also one of them. DC has prepared some most important documentation on movie. However it is not prepared for the whole project. The partial documentation through movie also supports the whole documentation as well. The *BODHI*

TV, Japan also helped to document through movie and they spread it all over the world in a short time.

2.2.2 Process of Conservation

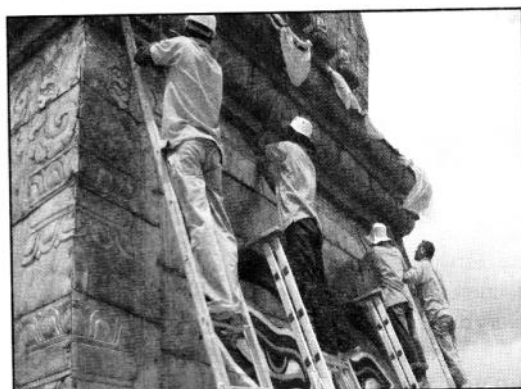
After preparing the sound notes before conservation and based on the recommendation by the notes, the conservation team consisting of gold gilders, technical masters and helpers removed the copper sheets and other material for gold gilding and conservation work as well. Every removal was done in the witness of the committee (representatives from government agencies, police, local community institutions, FSMC and the local people)

There was an important job before removing copper sheets that every sheets including the other objects were marked and numbered to manage for later in reinstalling time. It was photographed on removing and after removing the objects as well.

In order to remove the metal plates of entire place (i.e. Mamaki Tara shrine, Hermika etc) systematically, a plan for removal was developed that those places were divided into different parts for easier execution (for numbering, marking etc).

2.2.2.1 Removing Parts

The copper sheets were fixed with iron screws and nails. Firstly, each and every copper sheet was marked with number, which was given a unique and universal method on conservation. Then the copper sheets were removed. Different tools were used such as grinder; hammer etc for taking out the nails and screws that the copper sheets had been installed perfectly in the most part in stupa at that time.

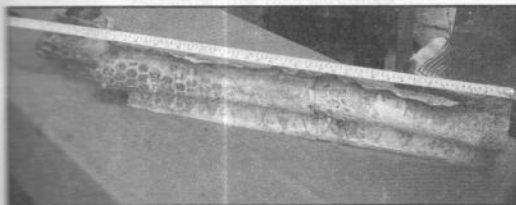
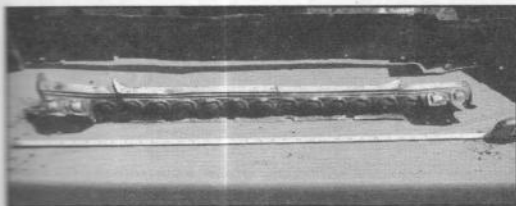
Workers are removing copper sheets for gold gilding

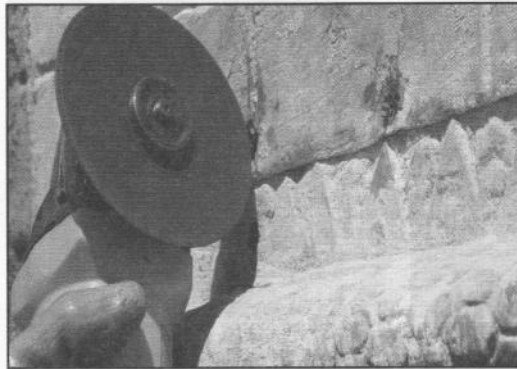
Using a hammer to take out the metal plates

2.2.2.2 Documentation

The copper sheets to be removed from the entire part of the stupa were documented in advance by team. Even small parts were measured and registered with digital photos. The parts were further assigned with numbers systematically like 1.1.,1.1.1. Sketches were also made at the time of removal.

Listing, numbering and measuring removed copper sheets

Using an electric grinder to loosen the screws

2.2.2.3 Witness sign-out Sheets

The metal plates of Mamaki Tara were removed in the presence of distinguished guests such as the president and general secretary of the Swayambhu Federation, representatives from Department of Archaeology, Representative Officer from District Administrative Office, District Police, Kathmandu Metropolitan City, Area Police Office, 15 ward offices of KMC and Swayambhu Youth Club. After witnessing the removal of the parts from the entire parts, the Technical Group signed-out as witness to this process.

Signing on sign-out paper by the Representatives from DoA, FSCM, Other Committees

2.2.2.4 Handing over the removed copper sheets

Removed copper sheets from the stupa were stored in different locked metal boxes, which were marked after storing. The keys of the boxes were handed over to the Chief Technician/Artisan of the Project and the head of Monitoring Sub-committee. It was decided that the boxes would be opened for work only in the presence of the above mentioned persons.

2.2.2.5 Gold

On the completion day of removal, Tsering Gellek, representative of Tibetan Nyingma Meditation Center (donor), provided the required gold to the Co-ordinator of the Monitoring Sub-committee; then handed over to the Chief Artisan/Technician for the preparation of gold blend.

a. Gold Cutting

The Chief Technician, some of the workers, members from Swayambhu Youth Club and the Monitoring Sub-committee took the gold to Patan to make the gold thin as paper. Gold is one of the hardest elements so it must be transformed into thin strips in order to be able to cut it into small pieces.

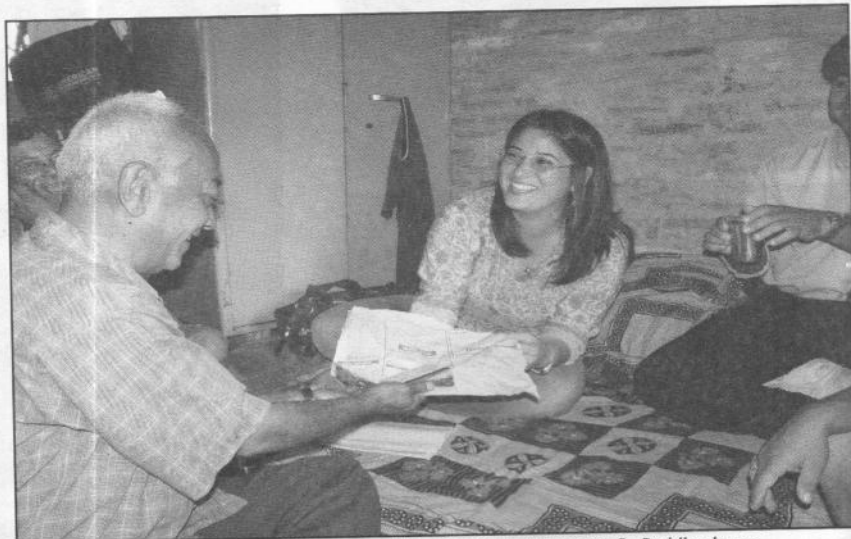
Gold made thin as paper

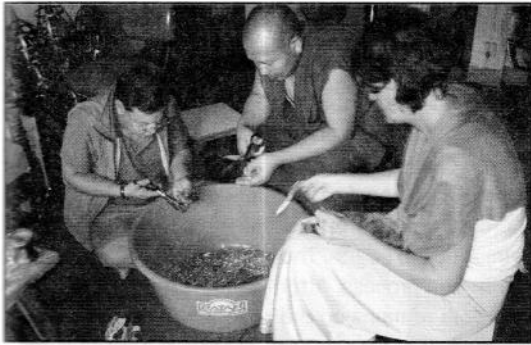
Measuring gold with witnesses

A Kilo of gold

Tsering Gellek handing over one kilo of gold to Mr. Panna R. Buddhacharya

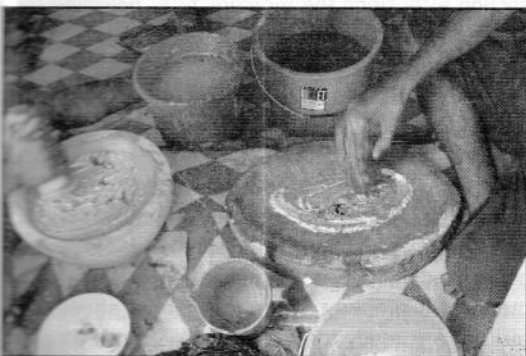

Gold cutting into very small pieces

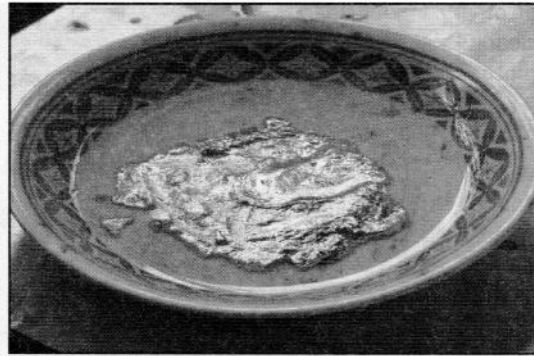
Next day, the gold was cut into small pieces so that it would be easy to blend. Before cutting the gold, the total amount was weighted to ensure that no gold was lost or wasted during the flattening of gold. The mentioned individuals and Venerable Lamas, members of monitoring and of Swayambhu Youth Club witnessed, when the gold was measured again. The workers cut the gold into very small pieces as possible as they can.

b. Gold Blending

After the gold was cut into small pieces, it was blended with mercury, *chi-paum* (acidic liquid) a natural acidic fruit used to create an acidic base, salt, and broken glasses. The gold mixture that was being used on this renovation project carries a ratio of *one part gold to four parts mercury*. The application of this mixture to the copper sheet was based on the following calculation: 1 square foot of a copper sheet was applied with 2 tolas of mixed gold (One kilo of gold is equal to 85.7 tolas)

Gold mixed with mercury in a stone blender

Mercury mixed with gold

2.2.2.6 Cleaning

a. Heating

The metal parts that had been removed from the shrine had lots of dust and damage so they must be thoroughly cleaned before any work can start. Metal cannot be washed with just using water and chemicals; it must be heated and unwanted parts will be burnt off. All metal plates were heated for cleaning using a gas burner.

Heating one of the removed copper sheets

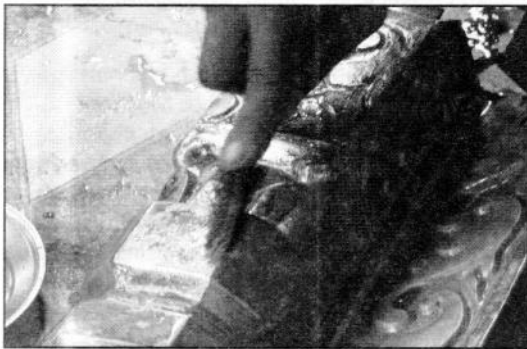
b. Washing Plates

Heated objects were washed with liquid solution of sulfuric acid, nitric acid (5:1:15), and water. This liquid solution can further dilute if needed

on other parts for cleaning. If the parts were not fully cleaned in the first session, the heating and washing process were repeated.

c. Brushing and Applying Mercury

Firstly, the mixture of gold and mercury was applied on copper sheets with a metal brush. It should be pasted slowly and smoothly, when applying the gold; otherwise the result will be uneven coverage later. After pasting the mercury, the object appears silver-white.

A view of workshop - Pasting Mercury

d. Mercury-Gold Gilding Firing Process

Once the gold-mercury mix has been evenly applied on the surface of the copper sheet, it is ready for the firing process. This is one of the most critical stages of the gilding process and must be done very carefully. When fire is applied to the sheets, the mercury vapours off, resulting in a toxic vapor which is injurious to health. Therefore gas masks were worn during the process. After burnt-off the mercury fully, only gold remains on the sheets and that is the gold gilding.

During the firing process, the gilders swiftly use a cotton ball to smooth out any uneven applications of the mercury-gold mixture. Again, the technique is a highly refined work and requires skilled-knowledge on how thick the layer of gold is, without being able to immediately measure the amount applied. Without substantial prior experience in this field, the final appearance of the gold will be uneven and spots where gold has not been applied will appear later.

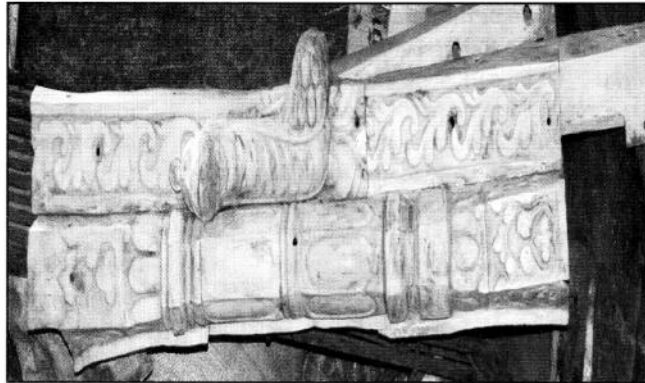
e. Refining, Finishing and Polishing Gold

After completing the firing, the color of the copper sheets appears dull, or matted yellow.

Then the copper sheets are polished with agate brushes. They submerged continuously in a soapy water bath made of solution of *Hathan* (a fruit which was traditionally used for shampoo or washing) and warm water.

Polishing is also another very important job in gold gilding process; that the shining and brilliance of the gold appears after polishing. Each section requires hours of manual polishing. A worker should spend approximately four hours for polishing each section after firing the mercury. After polishing fully to the copper sheets, it is ready for re-installation or use as previous.

There were two different tasks after removing that one is to mending the objects removed from stupa and another is to re-gild those objects. The gold gilders team removed old gold from all of the copper sheets then mended by another mending team in the workshop. The gilders prepare mixture of gold and mercury for gilding on copper sheets after mending it properly. When the copper sheets and mixture are ready the gilders apply that mixture of gold and mercury on the surface, wash and firing on

Polishing gold

it and polishing at the end; after that the copper sheets ready to reinstall with gilded gold. But before reinstalling those in its original place it is to be checked by the Gold Gilding Experts (GGE) either the gilding process is done properly or not. If the gold is not properly gilded, they recommend for gilding again, otherwise it is okay to reinstall.

Replacement of missing parts must integrate harmoniously with the whole but at the same time must be distinguishable from the original so that restoration does not falsify the artistic and historic evidence (*Venice Charter, 1964*). During the documentation and conservation work, it was defined that there were many small objects missing from its original place; i.e. small leaves from *Jhallars*, *Chhatras*, tongue from *Makara* etc. The team did a well look on those objects and finally decided to replace by newer ones in its original place. The process of restoration is a highly specialized operation. Its aim is to preserve and reveal the aesthetic and historic value of the monument and is based on respect for original material and authentic document. It must stop at a point, where conjecture begins and in the case moreover any extra work which is dispensable must be distinct from the architectural composition and must bear a contemporary stamp (*Venice Charter, 1964*). The objects whatever replaced in the missing, they all were either marked with a distinct symbol on a small pieces or engraved with the date of conservation on its back, which can be easily distinguished from other older objects, which are also smoother than the older ones.

During the process of mending and gold gilding, it was also documented in the form of text, photographs and movie as well. Then after the recommendation by GGE the committee meeting would allow reinstalling it. After confirming the date for reinstallation, all the members would be informed and the reinstallation works start in the witness of the committee members. This was the process that was repeated for each and every part of the conservation work done by Swayambhu Stupa Conservation Project.

During the removal and reinstallation, there were several documentation on different works has to prepare; i.e. measurement of all of the copper sheets (before and after conservation), scraping out old gold from copper sheets, denting and mending it, preparing a blend of gold and mercury, detailing log - sheets, comparative sheets (before and after), search in missing parts, matching reconstruction of missing parts, recommendation from GGE etc. So, the documentation and the working process were not so easy. Anyhow the project did very well.

3. The local peoples' Involvement

Heritage conservation actually is to transmit as much as possible of the structure, design, and style intact to future generations. The traditional way of our conservation work on the heritage has been doing as a duty of the entire society or the community where the heritage is. However it may vary according to the time and circumstances. In Nepal, many communities are well aware of their heritage conservation.

If the people or the communities are aware and they understand their responsibility, they think about why the heritage must be preserved then they initiate themselves that they involve for the entire work. So it is the important thing that the community must be aware in their heritage and must involve in the decision making process too, otherwise the government and other conservators' activities cannot do anything more (Shrestha, 2010).

History of conservation of Swayambhu Mahachaitya also has shown the same evidences as I've mentioned previously that every renovation work was done with the involvement and coordination of the local people (Dr. Ehrhard, 1991; Shakya, 1098). Conservation is an ongoing process. Acknowledging this, the communities in Swayambu are aware of their heritage that is in the list of UNESCO's World Heritage site, they were involved in the project very actively and were committed to their responsibilities. We had formed many level of committees for the execution of conservation work in the proper way and decided the responsibility of each committee. That was the key to success of the project. Those layers of committees are:

Technical Committee (TC):

After receiving the permission from DoA for the conservation of Swayambhu Stupa, DoA appointed me as a Supervisor for entire project and FSMC convened a meeting together with all stakeholders and local people as well. At that moment I'd suggested to form a Technical Committee and under that some more committees consisting of as many as the local people that can be helpful to execute the project until its completion. The meeting participants agreed with me and formed a Technical Sub-Committee consisting of the representatives from DoA, District Administration Office, District and Ward Police, Kathmandu Metropolitan City (Heritage Department), KMC Ward No. 15, FSMC, CBOs and local peoples. It was the great achievement for the project that could help run the project smoothly. It was actually a steering committee for the project and other three more sub-committees were also formed to supervise the day to day field work, which consist of the representatives from the local organizations and local people.

The TC was always devoted for smooth running of conservation without any compromising on quality. The members were always present and make decision in the time of removing, reinstallation of copper sheets, and some problematic situation as required for the project.

The other sub-committees are as following:

Conservation (Removing / Reinstallation) Monitoring Committee

Conservation Monitoring Committee (CMC) was formed for the monitoring in the time of removing, mending and reinstallation of the copper sheets of the stupa. The members of CMC always kept the inventory papers of the objects and copper sheets in the time of removal from the stupa; (names of parts of sheets/objects, pieces, measurement, their physical condition and so on). Not only this, they kept record of every objects found (that might be either with archaeological or religious value) in the process of removing copper sheets. After that, they handedover all objects to the related team in the project having signed the receipt. Then again they kept record at the time of reinstallation for day by day work as previously done during removal time.

Main responsibility of CMC was like a watchdog to watch and take care of every object during removal and refix properly again in their original place CMC was consisted of all members from the local people. However some of them were the representatives from local community organizations as well.

Gold and Gold gilding Monitoring Committee (GMC)

The GMC was formed for the monitoring of raw gold and gold gilding process, which helped to TMMC in the whole process. GMC kept of record of actual amount of gold used in certain part of copper sheets and how much gold was removed and refined from old sheets

Gold Gilding Experts Committee (GEC)

Another important committee was also formed as GEC. At the beginning GEC was not formed. The question on quality of gold and process of gilding raised. Then TC and FSMC came to conclusion that

GEC should be formed and check or monitor on this process. Then GEC was formed and it worked as a quality controller on gold gilding for the whole project. If they recommend for re-gilding for best quality, the gilders did as the GEC recommended.

In this way, different layers of committees were formed for the proper execution of project, each member, involved in the decision making; taking part in the meeting and so on. Many local people were involved in the process of removing, mending, reinstallation of copper sheets and blending gold as well. All the committees consisted the local people and local organizations of Swayambhu, which helped carry out the conservation work smoothly. Actually the local people and the local organizations played a vital role for sensitizing the whole people for the heritage conservation and everyone in the area was taking care of the work as well as monitored indirectly, which helped to secure/guard the archaeological remains of stupa during the conservation work.

It was the best example of community involvement for the heritage conservation.

4. Conclusion

The Swayambhu Conservation Project had a limited time of one and half year. The gold gilding of the whole sheets as previously according to the heritage conservation norms and re-install it in its original place of nine niches around the dome has completed successfully within its time frame. There were some management problem during the conservation work after the completion of nine niche niches. It was delayed for some months, due to the lack of understanding with local peoples /community involvement and coordination between the local organizations and the leading organization management (FSMC) team. But at the end everyone came to the right track and conservation work completed very successfully.

The Swayambhu conservation project was one of the great conservation work done not only in Kathmandu valley, but also in Nepal. It was really a big project that was funded by the foreign Donor. Government of Nepal did coordinate between the donor and the local organizations for launching the project and monitored as well. The conservation work

was done in Swayambhu stupa after a century, which is also an important event to us all. As a heritage conservator, it's really a great satisfaction doing conservation and also the guidance for documentation on whole conservation work. Firstly, the conservation notes before touching the monument, was prepared. The copper sheets and other material from the stupa was given unique numbers and mark, drawings were prepared and photographs taken as well. Doing the documentation, it was very difficult part that there were no previous documents on the conservation work and the process of conservation of the stupa as well. No one was knew about the structure of the hermika, either it is made of wood or mud or something else. Although there was no documentation on previous conservation of stupa, the project did prepare a well documentation, which can help to everyone on conservation of the stupa and heritage conservation in future.

Achievement of conservation of Swayambhu stupa can be pointed out as following:

- The conservation work on the whole stupa, was done after a century.
- Succeeded in making documentation on the physical structure and conservation process of the stupa, which can be very important for other ancient monument and future generations or for the future conservation works,
- An example on the community involvement in heritage conservation which is very rare,

Through this conservation work, the local people became really aware of the conservation and preservation of heritage. They had learnt a lot about the importance of peoples' involvement in heritage management.

Technically, the project was significant that it had succeeded to conserve the stupa as well as preparing the whole documentation on the stupa and the process of its conservation work.

Although it's the great achievement, heritage conservation is not one time activity, its an ongoing process. The community must get knowledge from this for the future conservation of the stupa

and heritage as well. It's also the responsibility of the nation to preserve the heritage and the state must allocate enough budgets for the conservation of the monuments giving higher priority to the cultural sector.

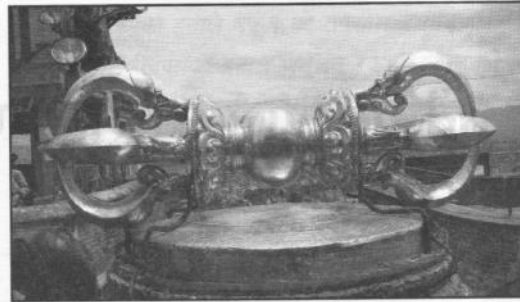
Bibliography

1. Shakya, Min Bahadur (2004), *Sri Swayambhu Mahachaitya* (Translated in English), Swayambhu Vikash Mandal, Swayambhu, Kathmandu, Nepal.
2. Shakya, Hem Raj (NS 1098). *Sri Swayambhu Vikash Mandal*, Swayambhu, Kathmandu, Nepal.
3. Bajracharya, D.B. (1993). Lichchhavikalka Abhilekh, CNAS, T.U., Kirtipur, Kathmandu, Nepal.
4. Ehrhard, Franz-Karl (1989). *Renovation of Swayambhunath Stupa in the 18th century and its History*, Ancient Nepal, No. 114 Oct.-Nov, Journal of Department of Archaeology, Kathmandu, Nepal.
5. Ehrhard, Franz-Karl, *Further Renovation of Swayambhunath Stupa (From the 13th to the 17th centuries)*, Ancient Nepal, No. 123-125, Apr-Sep, Journal of Department of Archaeology, Kathmandu, Nepal.
6. Shrestha, Sukra Sagar (1992). Gold Gilding: Ancient Nepal No. 128-129, Feb-May, DoA, Kathmandu, Nepal
7. Shrestha, Sobha (2002). Sampada Samrakshan, Samlagna Sanstha ra Dekhieka Samasyaharu (In Nepali), In Ancient Nepal, No. 149 March, Journal of Department of Archaeology, Kathmandu, Nepal.
8. Shrestha, Suresh Suras (2010). *Wooden Architecture and Conservation: A Case Study of Swayambhu Stupa Conservation*, In Research, Analysis and Preservation of Archaeological Sites and Remains, CHPC Office- ACCU Nara, Japan.
9. Shrestha, Suresh Suras (2010). *If Hundreds of People Work for Rescuing People, Only One Person May Contribute for Heritage Rescue*, In Research, Analysis and Preservation of Archaeological Sites and Remains, CHPC Office- ACCU Nara, Japan.
10. Sanday, John. Traditional crafts and modern conservation methods in Nepal
11. Shimizu, Shin'ichi (2003). Cultural Heritage Preservation and Restoration, Nara Research Institute for Cultural Properties, Japan.
12. Komine, Yukio (2007). Insect Damage in Wooden Buildings (Ecology, Damage, and Control), Japan Institute of Insect Damage to Cultural Properties, Japan.
13. Venice Charter, 1964
14. Bajracharya, Y.P. (2009). Swayambhu: Sanchhipta Parichaya. Federation of Swayambhu Management and Conservation, Kathmandu, Nepal.
15. The Conservation of Cultural Property, UNESCO, 1968.

Some eye sights during the conservation

Vajra and Mandala: Before conservation

Vajra and Mandala : After conservation

Niches shrines after conservation

Swayambhu Stupa during the conservation

नवजात राजकुमारीको पहिलो वर्षको खर्च प्रसङ्ग (वि.सं. १५८४)

डा. भवेश्वर पंगेनी

परिचय

आधुनिक नेपालको इतिहासमा राजा तथा राजपरिवारको आवश्यक खर्च राज्यबाट नै हुन नौलो मानिँदैन। त्यतिमात्र नभएर राजपरिवारसँग सम्बन्धित भाइ-भैयाद, विवाहित छोरी-ज्वाईँलगायतलाई पनि विभिन्न शीर्षकमा राज्यले नै खर्च उपलब्ध गराउँदै आएको पाइन्छ। यसरी राजदरबारको खर्चका लागि विभिन्न किसिमका करहरूसमेत उठाउने गरिन्थ्यो। यसको एउटा उदाहरण वि.सं. १८७४ साल आश्विन वदी ६ रोज ४ का दिन पाल्पा गौडाका तैनाथवाला कर्णेल उजीरसिंह थापाको नाममा 'पहिलेकै दरमा गादिममारखको रकम उठाउने' सम्बन्धमा दिइएको निर्देशन एउटा हो।^१ यसका अतिरिक्त वलक, चुमाउँ, गोडधुवा जस्ता करका रकमहरू पनि राजदरबारका निम्ति उठाइने गरिन्थ्यो।^२ यसै प्रसङ्गमा उल्लेख्य कुरा के पनि देखिन्छ भने विभिन्न जिल्लाबाट उठाइएका राजस्व रकमबाट बनारस, कलकत्ता लगायत भारतका बजारहरूबाट किमखाप, तास, वनात, मुगा, शल, अतलस, सतरंगी आदि जस्ता आवश्यक सामग्री खरिद गरी राजदरबार समेतमा पठाउने गरिन्थ्यो।^३

त्यतिमात्र नभएर विभिन्न क्षेत्रबाट युवतीहरू खरिदगरी दरबारमा पठाउने गरेको पनि पाइन्छ। यसै सन्दर्भमा वि.सं. १८६२ साल फागुन वदि १४ रोज २ का दिन सुब्बा भैरसिंहलाई 'मधेस्थानि केटी राम्रा राम्रा निका जातका वेस्या हुन्या अनुहार नपच्या का दस वाह गोटा' पठाउनका लागि रणध्वज थापा मार्फत भएर एउटा पत्र लेखिएको थियो।^४

राजस्व सङ्कलनकै सन्दर्भमा ई.सं. १७९२ (वि.सं. १८४९) तिर नेपालको कुल आम्दानी २५ देखि ३० लाखसम्म रहेको भन्ने पाइन्छ।^५ यसको आधा शाताब्दी तिर पछि ई.सं. १८५३ (वि.सं. १९१०) मा जगेडा जमिनको मात्र आम्दानी पनि रू. १४,४८,३८८/- भएको देखिन्छ।^६ यसको नौ दशक पछि अर्थात् वि.सं. २००० तिर नेपालको कुल राजस्व आम्दानी रू. २७,३४०/- (हजारमा) जति भएको पाइन्छ।^७ समग्रमा विभिन्न शीर्षकअन्तर्गत राजस्व आम्दानी भए तापनि आधुनिक नेपालको इतिहासमा राणाकाल पूर्व तथा राणाकालमा समेत सरकारको आम्दानी तथा खर्चको यथार्थ विवरण सार्वजनिक गरिँदैनथ्यो। राणाकालको उत्तरार्द्धसम्म आइपुग्दा कतिपय खर्चका लागि निश्चित आधारहरू निर्धारण गरिएको

^१ भवेश्वर पंगेनी, नेपालको प्रशासनिक इतिहास (भाग-२) पाल्पा गौडाप्रशासनका दुई दशक (वि.सं. १८६१-१८८१), काठमाडौं: श्रद्धा स्रष्टा प्रकाशन, वि.सं. २०६५, पृ. ६१ र १६४।

^२ महेशचन्द्र रेग्मी, ए स्टडी इन नेपाली इकोनोमिक हिस्ट्री (१७६८-१८४६), न्युदिल्ली: मञ्जुश्री पब्लिशिङ हाउस, ई.सं. १९७१, पृ. ६३-६४।

^३ पंगेनी, पाद टिप्पणी नं. १, पृ. ७४ र ७५।

^४ भवेश्वर पंगेनी, नेपालको प्रशासनिक इतिहास (वि.सं. १८२५-१९०३) (भाग-१), शाहकालीन प्रशासनमा 'सुब्बा' पद, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, वि.सं. २०६४, पृ. १४०-४१ र २०७।

^५ कोलोनेल कर्कप्याट्रिक, एन एकाउण्ट अफ द किङ्डम अफ नेपाल, न्युदिल्ली: एशियन पब्लिकेशन सर्भिस, ई.सं. १९७५, पृ. २०४ र २११।

^६ महेश सि रेग्मी, द स्टेट एण्ड इकोनोमिक सर्प्लस, वाराणसी: नाथ पब्लिशिङ हाउस, ई.सं. १९८४, पृ. १३७।

^७ भीमबहादुर पौडेल, त्यस बखतको नेपाल भाग-२ (१९८६-१९९७) भाग-३ (१९९७-२००२), प्रकाशन स्थान अनुल्लिखित, लेखक स्वयम्, वि.सं. २०४४, पृ. ३४४-४५।

नइन्छ। यसै सन्दर्भमा यहाँ प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको शासनको अन्त्यतिर अर्थात वि.सं. १९८२-८६ मा राजा त्रिभुवनका नवजात छोरी, अन्य छोरी एवम् रानीहरूलाई राज्यका तर्फबाट उपलब्ध गराइएको खर्चका सम्बन्धमा प्राप्त केही सामग्रीका आधारमा राजपरिवारका लागि राज्यकोषबाट हुने खर्चको चर्चा गरिएको छ। “नवजात राजकुमारीको पहिलो वर्षको खर्च प्रसङ्ग (वि.सं. १९८४)” शीर्षक राखिए तापनि रानी तथा तिनका छोरीहरूलाई उपलब्ध गराइने कतिपय खर्चका क्रममा समेत यस लेखमा सामान्य चर्चा गरिएको छ।

राजा त्रिभुवनको विवाह वि.सं. १९७५ मा पञ्जाव (भारत) राजकुमारीहरू कान्तिराज्यलक्ष्मी तथा इन्दौरराज्यलक्ष्मी (दिदी-बहिनी) सँग भएको थियो।^{१५} राजा त्रिभुवनका ३ भाइ छोरा तथा ४ बहिनी छोरीहरू थिए।^{१६}

नवजात राजकुमारीको एक वर्षको खर्च

राजपरिवारमा राजा, रानी तथा निजका छोरा-छोरी जसको राजपरिवारको वार्षिक खर्चका लागि राज्यबाट कति रकम कुन कुन शीर्षकमा कुन कुन समयमा छुट्याइएको हुन्थ्यो भन्ने स्पष्ट पार्ने सामग्री नपाइए तापनि वि.सं. १९८४ साल फागुण १७ गते रोज ३ मा राजा त्रिभुवनकी जेठी नवजात कान्छि छोरी जन्मेकाले निज नवजात शाहज्यादी राजकुमारी) लाई एक वर्ष (३६६ दिन) का लागि आवश्यक विभिन्न खर्चको उल्लेख गरी सो उपलब्ध गराउनका लागि कौसितासाखानाका हाकिम, कारिन्दाको नाममा एउटा नुन जाँच गरिएको पाइन्छ। पुर्जिमा राजकुमारीको स्याहार गर्न दुध धाई, गुह्ये धाई तथा दुध धाईकी सुसारेलाई एक वर्षका लागि आवश्यक पर्ने खाद्यान्न, तलव तथा कपडाका लागि समेत निर्धारित रकम छुट्याइएको देखिन्छ। त्यस्तै राजमार्गका लागि खाद्यान्न, लत्ताकपडा, विभिन्न चाडपर्वमा खर्च गर्ने धार्मिक एवम् सांस्कृतिक क्रियाकर्मका लागि आवश्यक पर्ने रकम तथा दक्षिणाका लागि असर्फलगायतको खर्च गर्नका लागि यसप्रकार निर्देशन दिइएको पाइन्छ।^{१७}

“कौसितासाखानाका हाकिम कारिन्दाले पुर्जिहेरी १९८४ साल फागुण ६ गते ६ मा श्री ५ महाराजाधिराजका श्री ५ जेठा वडामहारानीबाट श्री ५ काँछा साहज्यादी पैदा भैवक्सेको हुनाले वर्ष १ को तपसील वमोजिको दरवन्दी ठेकीवक्सेको हुनाले जुन्जुन् रकम जुन् जुन् वखत्मा दीनुपर्छ पेसकी गरीदीनु पर्नेमा पेस्की गरी र दीन् गंतीका हीसावले दीनु पर्नेमा वर्ष १ को ३६६ दीन् भयाका सालमा ३६६ को स्मेत् अधि भै रहेका श्री ५ सर्कार तर्फका दरवन्दी सनद सवालको रीत पुन्याई दिने दाषील गर्ने काम गर..

तपसील

श्री ५ काँछा साहज्यादीतर्फ मोरु छ हजार यकसये चौवीस रुपैया सतचालीस पैसा दुई दाम

६१२४/४७/२

दुदधाई १ नीजका सुसारे १ गुह्ये धाई १ ज्मा जना ३ के पैदा भयाको ८४ साल फागुण ६ गते देषी दीने

९४०/१८/३

दुदधाई १ के

४४३/६०/३...”

यस विवरणअनुसार राजकुमारीका लागि एक वर्षका लागि ६१२४ रूपैयाँ ४७ पैसा तथा २ दाम खर्च छुट्याईको देखिन्छ।

खाद्यान्नलगायत सामग्री

अन्नप्रासन भएदेखि एक वर्ष अर्थात ३६५ दिनका लागि चाहिने विभिन्न खाद्य सामग्रीका लागि आवश्यक पर्ने खाद्यान्नको परिमाण, सोको मुल्य रकमको उल्लेख गरी सोही अनुरूपको रकम तोकिएको देखिन्छ। एक वर्षका लागि राजकुमारीको खाद्यान्न अर्थात सिधाअन्तर्गत चामल, रहर-मास-मुगीको दाल-छाँटा, नुन, बेसार, तेल, घ्यू, रोटी, खसीको मासु, सागपात तरकारी र मसला, तित्रा एवम् पान

^{१५} कृष्णानन्द उपाध्याय, 'स्मृति-पुष्पाञ्जलि', श्री ५ त्रिभुवन-स्मृतिग्रन्थ, काठमाडौं: वि.सं. २०२७, पृ. ३२।

^{१६} लक्ष्मण जोशी (संपा.), 'संक्षिप्त आत्मकथा', महेन्द्र स्मृती ग्रन्थ, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि.सं. २०२९, पृ. २।

^{१७} वि.सं. १९८४ साल फागुण १७ गते रोज ३ मा 'श्री ५ सर्कार तर्फका दरवन्दि सनद सवालको रीत पुन्याई दिने दाषील गर्ने काम गर' भनी कौसितासाखानाका हाकिम कारिन्दाको नाममा लेखिएको पुर्जि। बिस्तृत जानकारीका लागि यो पुर्जि परिशिष्ट नं. १ मा दिइएको छ।

परेको देखिन्छ। यस खाद्यान्नका लागि (वर्ष १ को एकै पटक पेस्की गरी नगदै दिने रू. ११०५/६७/२; ज्यूनारलाई तित्राके रू. ३६०/- र पानका लागि रू. ५४/७४) जम्मा रकम रू. १५२०/४१/२ (एक हजार पाँच सय वीस रूपैयाँ एकचालीस पैसा दुई दाम) राजदरवारमा पठाउनका लागि कौसितोसाखानालाई निर्देशन दिइएको थियो। उल्लेख्य कुरा के छ भने एक वर्षसम्मकी राजकुमारीका लागि १८ मुरी ५ पाथी मसिनाको चामल छुट्याइएको देखिन्छ। त्यस्तै सोही अवधिका लागि दाल तथा दालजन्य छांटा ४ मुरी १० पाथी जति तोकिएको थियो। सामान्यतया एक वर्षसम्मको नावालकका लागि यति ठूलो परिमाणको चामल तथा दाल छुट्याइनु उल्लेख्य देखिन्छ। मुख्य खाद्यान्न चामलका लागि वार्षिक रू. २५३ /९१/१ (दुई सय त्रिपन्न रूपैयाँ एकानब्बे पैसा र एक दाम) तथा दालका लागि रू. १०७/९१/२ (एक सय सात रूपैयाँ एकानब्बे पैसा र दुई दाम) छुट्याइएको पाइन्छ। यसै सन्दर्भमा खाद्यान्नका रूपमा तित्रा प्रयोग गर्न एक वर्षका लागि रू. ३६०/- तोकिएको छ। त्यस्तै घ्यू रू.

२९६/५६/१ र तेल रू. १२२/२७/२ रकमको खर्च गरिने उल्लेख छ।

उपरोक्त खाद्यान्न एवम् तिनको परिमाणलाई अध्ययन गर्ने हो भने एक वर्षसम्मको बालीकाका लागि रकममा सबैभन्दा बढी तित्रामा खर्च गर्ने परम्परा भएको जस्तो देखिन्छ। यो रकम चामलको भन्दा रू. १०६/-जति बढी हो। त्यस्तै एक वर्षका लागि तोकिएको दालको रकम भन्दा तेलको रकम रू. १४/- जति बढी देखिन्छ। अर्को उल्लेख्य खाद्यान्नका रूपमा 'पान' पनि उक्त सामग्रीमा परेको पाइन्छ। राजकुमारीलाई दैनिक दोहरा (?) ६ का दरले वर्ष १ का लागि जम्मा २१९० पान दोहराका लागि रकम रू. ५४/७५ छुट्याइएको छ। समग्रमा राजकुमारीका लागि निर्धारण गरिएका विभिन्न खाद्यान्न र तिनको परिमाण जे जति तोकिएको भए तापनि यो केवल राजदरवारमा रकम पठाउने सन्दर्भ जस्तो मात्र देखिन्छ। राजकुमारीलाई एक वर्षका लागि आवश्यक खाद्यान्न, तिनको परिमाण तथा तत्कालको बजार दरमा तिनको मूल्य यसप्रकार थियो;^{११}

खाद्यान्न परिमाण तथा तिनको मूल्य विवरण (वि.सं. १९८१)

असामी	रोज १ के	वर्ष १ को दिन ३६५ के माल्	दर	ताके
मसीना चावल	/१	१८/५	/१/३/५	२५३/९१/१
रहरका दाल	././१	२/५/५	././७/५	४८/६६/२
मासका छांटा	./././५	१/२/६/५	././७	२६/७
मुगीका छांटा	./././५	१/२/६/५	././५/५	३३/१८
नुन	./././२	/९/१	/१	९/१२/२
बेसार	./././१	/४/४/५	रु /६६	३/१
तेल	./././१	२/५/५	रु /६७	१२२/२७/२
घ्यू		९१	रु ३/२५	२९६/५६/१
रोटि के	/७/२	-	-	१३६/८७/२
षसिको मासु मासुको मसला सागपात तरकारी के	/३०	-	-	१७६/
ज्यूनारलाई तित्रा के	-	-	-	३६०/
पान्	दोहरा (?) ६	दोहरा २१९१ के	/२/२	५४/७५

^{११} ऐजन ।

उपरोक्त खाद्यान्नका अतिरिक्त राजकुमारीलाई मैनबत्ती, पोषाक, बोर्सि भर्ने दाउरा तथा माघमा पैहनका लागि प्रयोग गरिने धागोसमेत आवश्यक पर्ने देखिन्छ । त्यतिमात्र नभएर वि.सं. १९८५ सालदेखि भैलो दिनका लागि रू. १००/-समेत छुट्याइएको थियो । एक वर्षका लागि आवश्यक पर्ने मैनबत्ती रू. ९७/३३/१ (सन्तानबन्धे रूपैयाँ तेतीस पैसा एक दाम) को ६० धानि जति आवश्यक पर्ने उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी रू. २१/- को दाउरा, माघमा पैहनका लागि रू. ६०/- को धागो तथा पोषाकका लागि रू. ११४४/९९ छुट्याइएको थियो । पोषाक भने वर्षको चार पटक दिने परम्परा भएको देखिन्छ । तिनमा हिउँदे, दशैं फागु र वर्षे पर्दथे । वि.सं. १९८४ सालको तत्कालै दिई वि.सं. १९८५ सालदेखि वैशाखमा हिउँदे दिने र त्यसपछि दशैं, फागु र वर्षे गरिने उल्लेख थियो । यी चार अवसरहरूमा क्रमशः रू. १२७/-, ३६३/४५, २१८/१७ र ४३६/३७ रकमको कपडा उपलब्ध गराइने व्यवस्था भएको देखिन्छ । राजकुमारी जन्मेको दोस्रो महिनादेखि १२ वर्षको उमेर नपुगुञ्जेल प्रत्येक महिनाको तीन पटकका दरले बालग्रह फाल्ने प्रचलन भएको पाइन्छ । यसका लागि मासिक रू. ४/६२ का दरले सो एक वर्षका लागि रू. ५५/४४ छुट्याइएको थियो ।

राजकुमारीको हेरचाहका लागि तैनाथ कामदार

राजकुमारीको जन्मपछि उनको स्याहार सुसारका लागि विभिन्न कामदार तैनाथ गरिएको पाइन्छ । यस्ता कामदारमा धाइहरूका अतिरिक्त भान्से, द्वारे, कोठामोचे, सुसारे, वैठके, सुजीकार तथा धोवी थिए । धाइहरूमा दुध धाई, उसको सुसारे र गुह्ये धाईसमेत ३ जना थिए । यसैगरी भान्से, द्वारे र कोठामोचे-२/२ जना, सुसारे-५ जना, वैठके-३ जना, सुजीकार तथा धोवी-१/१ जना तोकिएको थियो । समग्रमा राजकुमारीको हेरचाह तथा स्याहार सुसारका लागि जम्मा १९ जना कामदारहरूलाई तैनाथ गरिएको पाइन्छ । यसरी राखिएका कामदारहरूमध्ये कतिपयलाई सिधा (खाद्यान्न), वाली तथा कपडा दिइन्थ्यो भने कतिलाई कपडा र सिधा

तथा कतिलाई वालीमात्र र कतिलाई कपडामात्र दिएको देखिन्छ ।

दुध धाई

कामदारहरूमध्ये सबैभन्दा महत्व दुध धाइको देखिन्छ । दुध धाइको सेवा गर्नका लागि एक जना सुसारे पनि तैनाथ गरिन्थ्यो । यसका अतिरिक्त दुध धाईलाई एक वर्षका लागि आवश्यक पर्ने खाद्यान्न अर्थात् सिधा अन्तर्गत मसिनाको चामल, रहरको दाल, मुगिको छांटा, घ्यू, तेल, खसिको मासु तथा नुन र बेसार पर्दथ्यो । उनलाई एक वर्षमा रू. १४२/८२/२ (रू. एक सय वयालीस रूपैयाँ वयासी पैसा र दुई दाम) मूल्यको १० मुरी ५ पाथी २ माना ५ मुठी मसिनाको चामल दिइन्थ्यो भने भण्डै यो रकमको आधा जतिको दाल तथा मुगिको छांटा उपलब्ध गराइन्थ्यो । रू. १७२/- जति घ्यू तथा तेलका निमित्त दिइन्थ्यो भने खसिको मासुका लागि रू. ५८/४० दिइएको पाइन्छ । उल्लेख्य कुरा के देखिन्छ भने दुध धाईलाई राजकुमारीलाई उपलब्ध गराइने मुगीको छांटा, रोटि तथा सागपात-तरकारी भने दिएको देखिँदैन । समग्रमा उनलाई सिधा (खाद्यान्न) वापत वार्षिक रू. ४४३/६०/३ दिइएको थियो । यो रकम भने एकै पटक उपलब्ध गराउन निर्देशन दिइएको थियो । खाद्यान्नका अतिरिक्त दुध धाईलाई वार्षिक वाली तथा कपडाका लागि क्रमशः रू. १२८/- र रू. ५०/- समेत जम्मा रू. १७८/- दिइएको पाइन्छ । समग्रमा एक जना दुध धाईलाई वर्षमा रू. ६२१/६०/३ (छ सय एक्काइस रूपैयाँ साठी पैसा तथा तीन दाम) दिइएको देखिन्छ ।

दुध धाईको सुसारे र गुह्ये धाई

दुध धाईको सुसारे तथा गुह्ये धाईलाई सिधाका रूपमा तौली चामल तथा गहुँ मात्र दिइएको पाइन्छ । उनीहरू दुवैलाई रू. २८/८० को चामल तथा रू. १२/- को गहुँ दिइन्थ्यो । यसका अतिरिक्त गुह्ये धाईको सुसारेलाई वाली वापत रू. १८७/५० तथा कपडा वापत रू. ४१/- दिइन्थ्यो

भने दुध धाईको सुसारेलाई कपडाका लागि मात्र रू. ८/४८ दिइएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा उल्लेख्य कुरा के देखिन्छ भने दुई जना धाईहरू र एक जना सुसारेहरूमध्ये सबै भन्दा बढी वाली गुट्ये धाईलाई दिइएको थियो । दुध धाईलाई भन्दा गुट्ये धाईलाई भण्डै रू. ६०/- बढी वाली दिइएको थियो । सम्भवतः वालीकाको दिसा-पिसाव सट्टमाल्नु पर्ने भएकाले सो कार्यको कदर स्वरूप यो बढी रकम दिइएको हो । यस दृष्टिबाट राणाशासनको उत्तरार्धतिर पनि निम्नस्तरको कामलाई सम्मान गरिएको छनक मिल्दछ । यसै सन्दर्भमा दुध धाईको सुसारेलाई भने काम बापत केवल कपडाका लागि मात्र रकम दिइने गरेको देखिन्छ ।

अन्य कामदार

राजकुमारीको सेवामा खटिएका अन्य कामदारहरूमा भान्से, द्वारे, कोठामोचे, सुसारे, वैठके, सुजिकार तथा धोवी थिए । उनीहरूमध्ये भान्से भने राजकुमारीको अन्नप्रासनको दिनदेखि तैनाथ गरिन्थे । दुई जना भान्सेहरूमध्ये प्रत्येकलाई वाली-रू. ४८/-, कपडा-रू. ५५/- तथा सिधा बापत रू. ८०/३० समेत जम्मा रू. १३३/३० दिइन्थ्यो । यो रकम पनि वर्षको दुई पटकमा पेशकीका रूपमा दिने निर्देशन दिइएको पाइन्छ । यसप्रकार राजकुमारीको भान्सेलाई वर्षमा रू. ३६६/६० खर्च गरिन्थ्यो ।

द्वारेलाई पनि वाली, कपडा तथा सिधा दिने गरिन्थ्यो । दुवै जना द्वारेलाई वाली-रू. ९८/४०, कपडा-रू. ५५/- तथा सिधा-रू. ८०/३० जम्मा एक वर्षमा रू. २३३/७० रकम दिइन्थ्यो । यसरी दुई जना द्वारेका लागि वार्षिक खर्च रकम रू. ४६७/४० थियो । यस्तै दुई जना कोठामोचेहरूलाई पनि वाली, कपडा तथा सिधा दिने व्यवस्था भएको देखिन्छ । उनीहरू दुवैलाई वार्षिक रू. २०७/३० दिइन्थ्यो । यो रकम द्वारेको भन्दा रू. २६/४० कम थियो । त्यसो त कोठामोचेका लागि वर्षमा रू. ४१४/६० खर्च गरिएको थियो ।

राजकुमारीका लागि ५ जना सुसारे तैनाथ गरिएको पाइन्छ । ति सुसारेहरूलाई भने वार्षिक तलब अर्थात वालीको व्यवस्था भएको भने उक्त सामग्रीबाट देखिँदैन । सुसारेहरूलाई केवल कपडा तथा सिधा दिइने गरेको पाइन्छ । एक सुसारेलाई कपडा बापत रू. ५५/- तथा सिधा बापत रू. १३५/३० समेत जम्मा वार्षिक रू. १९०/३० दिइन्थ्यो । त्यसो त ५ जना सुसारेहरूलाई वार्षिक रू. ६७६/५० खर्च भएको देखिन्छ ।

अन्य कामदारहरूमा वैठके, सुजिकार तथा धोवी थिए । उनीहरूलाई तलबमात्र दिइन्थ्यो । तीन जना वैठके प्रत्येकलाई रू. ५०/ तथा धोवी १ जनालाई पनि सोही दरमा तलब दिइन्थ्यो । यसरी वैठके तथा धोवी जम्मा चार जनालाई वर्षमा रू. २००/- खर्च गर्नु पर्दथ्यो । यसैगरी राजकुमारीको कपडा तयार गर्ने कामका लागि एक जना सुजिकारलाई तैनाथ गरिएको देखिन्छ । उसलाई भने वैठके तथा धोवीलाई भन्दा केही बढी तलब अर्थात् वार्षिक रू. ६०/- दिइएको थियो ।

विभिन्न पर्वहरूमा दिइने दक्षीणा

राजकुमारीलाई विभिन्न पर्वमा परिवारका सदस्यहरूबाट दक्षीणा दिने परम्परा भएको देखिन्छ । छोरीलाई सम्मानका रूपमा सामान्यतया सबै नेपाली परिवारमा विद्यमान परम्परा नै रहेको पाइन्छ । सामान्यतया राजकुमारीलाई साउने तथा माघे संक्रान्ति एवम् बडा दशैंको टिकाका अवसरमा बाजे, बाबु तथा आमाहरूले नेपाली बाक्ला असर्फी दक्षीणा दिएको देखिन्छ । त्यस्तै राजकुमारीको तीन दाजुहरूले भने दशैंको टिकाका अवसरमामात्र बाक्ला असर्फीहरू दिएको तथा भाई टिकाका अवसरमा भने उनीहरूले नगद रकम नै दक्षीणा दिने गरेको पाइन्छ । त्यसो त जन्मोत्सवका अवसरमा राजा (बाबु) ले छोरीलाई नगद रकम रू. ३६/- दिएको देखिन्छ । राजकुमारीलाई वि.सं. १९८४ सालदेखि पर्व पर्वको दक्षीणाका रूपमा नेपाली बाक्ला असर्फी १८ तथा नगद रकम रू. १४३६/- यसप्रकार दिइएको देखिन्छ^{१२}

^{१२} ऐजन ।

दक्षीणा विवरण

असामी	नेपाली बाकला असर्फी थान			मोहर रु.	
	साउने सक्रान्ति	माघे सक्रान्ति	बडा दशैंको टीका	भाइ टीका	जन्मोत्सव
श्री ५ महाराजा धीराज वाट	१	१	१	-	३६
श्री ५ मुमा बडामहारानी वाट	१	१	१	-	-
श्री ५ मुमा साहीला बडामहारानी वाट	१	१	१	-	-
श्री ५ जेठा बडामहारानी वाट	१	१	१	-	-
श्री ५ कांछा बडामहारानी वाट	१	१	१	-	-
श्री ५ युवराज धिराज वाट	-	-	१	१०००	-
श्री ५ माहिला साहज्यादा वाट	-	-	१	२००	-
श्री ५ कांछा साहज्यादा वाट	-	-	१	२००	-
जम्मा	५	५	८	१४००	३६

वि.सं. १९८४ साल फागुण १७ गते रोज ३ को उक्त पुर्जिको अन्त्यमा "...८२ साल भाद्र ९ गते श्री ५ जेठा बडामहारानी वाट पैदा भैवक्सेका श्री ५ कांछा साहज्यादी भनी लेखियाको अवर्तप्रान्त श्री ५ साहीला साहज्यादी भनी लेखापढी गर्नु..." भन्ने समेत निर्देशन दिइएको थियो।^{१३}

अन्य राजकुमारीहरूको खर्च

राजपरिवारका सदस्यहरूलाई खाद्यान्न, कपडालगायत फर्मायसिका लागि रकम दिनुका अतिरिक्त उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने कामदार समेत दिइने कुरा माथि उल्लिखित सामग्रीले स्पष्ट पारेको छ। यसै सन्दर्भमा वि.सं. १९८२ साल वैशाख महिनाको एउटा सामग्रीले राजा त्रिभुवनका छोरी मैयाको खर्चका सम्बन्धमा केही प्रकाश पार्दछ। टाउकोमा अर्ध चन्द्र, त्यसको मुनि त्रिशुल र सो मुनि 'श्री चन्द्र' उल्लेख गरी लिखतको थालनी अर्थात बायाँतर्फ 'श्री भीमसम्सेर' को सानो छाप लागेको एउटा सामग्रीमा देहायको प्रसङ्ग पाइन्छ; ^{१४}

" कौसितोसाषानाका हाकिम् कारिन्दाले पुर्जिहेरी श्री ५ महाराजा धिराजका तपसिल वमोजीम् का छोरी मैया २ लाइ १९८२ साल वैशाख १ गतेदेखी वर्ष १ को तपसिलका दरले मोहरर् ४६८९/३६ छयालिसशय उनानव्य रुपैया छतिस पैसा दरवन्दी गरीवक्सेको हुनाले श्री ५ सरकारतर्फ अघी भैरहेका दरवन्दि सनदको रीत पुन्याइ दिने दाषील गर्ने काम गर..."

यो सामग्रीले खासगरी राजा त्रिभुवनको जेठी मैया राज्येश्वरी राज्यलक्ष्मी तथा कान्छी मैया कुशुम राज्यलक्ष्मी भएको स्पष्ट पार्दछ। यति हुँदाहुँदै पनि उनीहरू कुन रानीका छोरीहरू हुन् भन्ने कुरा भने यो सामग्रीबाट खुल्दैन। दुवै मैयाहरूलाई खाद्यान्न, पोषाक तथा फर्मायसीसमेतका लागि एक वर्षमा रू. २१२४/६८ का दरले दिइएको देखिन्छ। सो रकम कुन कुन शीर्षकमा के कति दरले तोकिएको हो भन्ने कुरा भने स्पष्ट छैन। उक्त रकमका अतिरिक्त दुवैका लागि

^{१३} ऐजन।

^{१४} वि.सं. १९८२ साल वैशाख ८ गते रोज २ मा 'श्री ५ सरकार तर्फ अघी भैरहेका दरवन्दिको रीत पुन्याइ दिने दाषील गर्ने काम गर' भनी कौसितोसाषानाका हाकिम् कारिन्दाले नाममा लेखिएको पत्र। बिस्तृत जानकारीका लागि यो सामग्री परिशिष्ट नं. २ मा दिइएको छ।

वैठके, सुजिकार, भान्सा सुसारे र धोवी १/१ जनाका दरले ४ ४ जना कामदारहरू तैनाथ गर्न आवश्यक पर्ने रकम पनि त्यसैबखत दिइएको देखिन्छ। दुवै मैजाका लागि उपलब्ध गराइएका ति ४/४ जना कामदारहरूमध्ये वैठके तथा सुजिकार १ १ जनालाई वार्षिक रू. ६०/६० तथा भान्सा सुसारे र धोवी १ १ जनालाई वार्षिक रू. ५०/५० छुट्याइएको थियो। यम हिसाबमा उनीहरू ४ जनाको वार्षिक खर्च जम्मा रू. २०० - भएको देखिन्छ। त्यसैकारण एक जना मैयाका नाममा खाद्यान्नलगायतका खर्चका लागि रू. २१२४/६८ तथा ४ जना कामदारका लागि रू. २२०/- समेत जम्मा रू. २३४४ ६८ हुन गयो। समग्रमा दुई मैजाका लागि जम्मा रू. ४६८९/३६ श्री ५ सरकारतर्फ दाखिला गर्नका लागि कौसितोसाखानाका हाकिम कारिन्दालाई निर्देशन दिइएको देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा उल्लेख्य कुरा के छ भने दुवै मैजालाई उपलब्ध गराइने ४/४ जना नोकरानका लागि तोकिएको रकम भने "...कितापषानाका छाप लागेका रपोट बमोजीम दिने..." निर्देशन दिइएको थियो।^{१५}

यो सामग्रीको चार वर्षजति पछि वि.सं. १९८६ साल मार्ग १७ गतेको अर्को एउटा सामग्री पनि फेला परेको छ। यसमा पनि राजा त्रिभुवनका रानी तथा छोरी मैजालाई दिइने खर्च रकम तोकेर राजदरवारमा पुऱ्याउने व्यवस्थाका लागि कौसितोसाखानाका हाकिम तथा कारिन्दालाई यसप्रकार निर्देशन दिइएको थियो;

"कौसितोसाखानाका हाकी कारिन्दाले पुर्जी हेरी श्री ५ महाराजाधीराजका तपसील् बमोजीका रानी छोरी मैजालाई ८६ साल पौष १ गतेदेखि वर्ष १ को तपसील् बमोजीमका दर्ले दर बंदी गरीवक्सेको हुनाले श्री ५ सरकारतर्फ अघी भैरहेका दरबंदी सनद बमोजीमको रित पुऱ्याई दिने दाषील गर्ने काम गर..."

पत्रमा 'श्री काहीला मैजा साहेव जयेराज्ये लक्ष्मी' तथा 'श्री कांछा मैजा साहेव उज्ज्वल राज्यलक्ष्मी' को नाम

पनि परेको छ। उनीहरू दुवै जनालाई एक वर्षका लागि विभिन्न खर्चका निमित्त जनही रू. ३०५२/९०/२ (तीनहजार बाउन्न रूपैयाँ नब्बे पैसा दुई दाम) तोकिएको पाइन्छ। यो रकममध्ये खाद्यान्न, पोषाक तथा फर्मायसीका लागि रू. २८३२/९०/२ (दुई हजार आठ सय बत्तीस रूपैयाँ नब्बे पैसा दुई दाम) तथा ४ जना नोकरहरूका लागि रू. २२०/- छुट्याइएको छ। नोकरमा वैठके, धोवी, सुजिकार र भान्छा सुसारे थिए। उनीहरूलाई वार्षिक रूपमा क्रमशः रू. ६०/-, ५०/-, ६०/- र ५०/- दिनु पर्दथ्यो।

रानीहरूको खर्च

वि.सं. १९८६ साल मार्ग १७ गतेको उपरोक्त सामग्रीमा काहीला र कान्छा रानीहरूको सन्दर्भ परेको छ। उनीहरू दुवै रानी साहेवहरूलाई एक वर्षका लागि जनही रू. ८५२८/६६/२ (आठ हजार पाँच सय अठ्ठाइस रूपैयाँ छेसट्टी पैसा दुई दाम) दिइएको देखिन्छ। आवश्यक खाद्यान्न, पोषाक तथा फर्मायसी कामका लागि पनि यहि रकमबाट काम चलाउनु पर्ने जस्तो देखिन्छ। यसका अतिरिक्त सोही रकममध्ये रू. ५४२/- बाट ७ जना नोकरहरूलाई तलव पनि दिनु पर्दथ्यो। रानीहरूलाई तोकिएका नोकरमा नौसिन्दा-१, वैठके-२, डोले-२, सुजिकार-१ र धोवी-१ जना हुन्थे। उनीहरूलाई वर्षमा क्रमशः रू. १३२/-, (६६/-, ६६/-), (८४/- ८४/-), ६०/- र रू. ५०/- तलव दिनु पर्दथ्यो। उल्लेख्य कुरा के देखिन्छ भने भर्ना भएको मितिदेखि किताव (कम्याण्डरी किताबखाना) मा दरिबमोजिम मात्र ति नोकरहरूलाई तलव दिने व्यवस्था थियो।^{१६}

मैजा तथा रानीहरूलाई तोकिएको रकम भने प्रायः वर्षको दुई किस्तामा दिने गरेको पाइन्छ।

उपसंहार

राजकुमारीहरूका लागि सरकारले दिने रकमका सम्बन्धमा एकरूपता देखिएन। वि.सं. १९८४ साल फागुण महिनाको पुर्जिबाट जेठी रानीको नवजात कान्छी राजकुमारीको खर्चका लागि वार्षिक रू. ६१२४/४७/२ दिइयो भने दुई

^{१५} ऐजन।

^{१६} वि.सं. १९८६ साल मार्ग १७ गते रोजमा 'श्री ५ सरकार तर्फ अघी भैरहेका दरबन्दि सनद बमोजिमको रित पुऱ्याई दिने दाषील गर्ने काम गर' भनी कौसितोसाखानाका हाकिम कारिन्दाको नाममा लेखिएको पत्र। विस्तृत जानकारीका लागि यो सामग्री परिशिष्ट नं. ३ मा दिइएको छ।

वर्षपछि काहीला मैत्रा साहेब जयेराज्ये लक्ष्मी' तथा 'श्री कांछा मैत्रा साहेब उज्ज्वल राज्यलक्ष्मी' दुवैलाई एक वर्षका लागि विभिन्न खर्चका निमित्त जनही रू. ३०५२/९०/२ दिइएको देखिन्छ । त्यसो त वि.सं. १९८१ मा जेठी मैत्रा राज्येश्वरी राज्यलक्ष्मी तथा कान्छी मैत्रा कुशुम राज्यलक्ष्मीलाई खाद्यान्न, पोषाक तथा फर्मायसीसमेतका लागि एक वर्षमा रू. २३४४/६८ का दरले दिइएको थियो । नवजात राजकुमारीलाई जस्तै अन्यलाई पर्व पर्वमा दक्षिणा दिइने कुराको सन्दर्भ पनि प्राप्त सामग्रीबाट स्पष्ट हुँदैन । सम्भवतः अन्य कुनै सामग्रीले यस बारेमा प्रकाश पर्ने हुन सक्दछ । त्यसैले राजकुमारीहरूलाई राज्यले दिने गरेको रकम तथा तिनमा देखापरेको विविधताका सम्बन्धमा विस्तृत जानकारीका

लागि अझ अनुसन्धान गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा रानीहरूलाई भने राजकुमारीको तुलनामा केही बढी रकम दिइएको पाइन्छ ।

प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको मृत्यु हुनु भन्दा अगाडिको मितिमा भीमशमशेरको नाममा खड्गनिशाना लेखिएको कुरा महत्वपूर्ण देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा चन्द्रशमशेरको मृत्युपछि वि.सं. १९८६ साल मार्ग ३० गतेका दिन भीमशमशेर प्रधानमन्त्री बनेका थिए ।^{१७} यो मिति भन्दा अगाडि अर्थात् वि.सं. १९८६ साल मार्ग महिनाको १७ गतेको पत्रमा भीमशमशेरको नाममा खड्गनिशाना तथा सो को लेखोटको थालनीमा जुद्धशमशेरको नामको सानो छाप लागेकाले यसका सम्बन्धमा पनि अझ अनुसन्धानको आवश्यक पर्दछ ।^{१८}

^{१७} पाँडे, पाद टिप्पणी नं. ७, पृ. २-३ ।

^{१८} वि.सं. १९८६ साल मार्ग १७ गते रोजमा 'श्री ५ सर्कार तर्फ अधी भैरहेका दरवन्दि सनद बमोजिमको रित पुन्याई दिने दाषील गर्ने काम गर' भनी कौसितोसाखानाका हाकिम कारिन्दाको नाममा लेखिएको पत्र ।

विनामना दीये बजोर्गि बर्गि को २५००० पेशकी गी दीये ४१५५००

अनामी ४१५५००

१५ भाई १५ ५० ५०

१५ भाई १५ ५० ५०

१५ भाई को पुनर्दे १५ ५० ५०

पेश अनामी से ५०००० पेशकी गी दीये ५००००

५०००० पेशकी गी दीये ५००००

५०००० पेशकी गी दीये ५००००

५०००० पेशकी गी दीये ५००००

५०००० पेशकी गी दीये ५००००

५०००० पेशकी गी दीये ५००००

५०००० पेशकी गी दीये ५००००

५०००० पेशकी गी दीये ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

अनामी ५००००

माधवापे ही वस्तुचे भागाचे _____ ६०
 मूला माला मालाचे _____ ३६०
 नो लि वेरें वरिष्ठा गणा पुं माउ आउके इनाके ज्ञा मय्या _____ २१

अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल विनाय का इविका इमेति १५१६० २५५५५
 वेल्की गरी हीने _____ १५५५५५०

अज्ञानी	मात	माली	रूपडा	सिधा	मा
हीने	२	१६६१००	११०	१६०१६०	४६११४०
कोरा मोजे	२	१४४	११०	१६०१६०	४१४१६०
मुसोर	५		३१५	४०११५०	६१६१५०

अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०
 मेरे १६६३ ५० ले _____ १५०
 मुसोर १६ _____ ६०
 मोनी १६ _____ ५०

एवमाक इविल हीने अज्ञानीचे _____ १००
 श्री ५ कोठा माह म्याडीका उमेर ३५५५५५५ अर्था वस्तु हीने _____ १५२१५१
 मेरे वरी हेम १६५५ काक भागी ६०५२११६५ ५६ ११६० ले _____ ६१११११
 माह हेम १६५५ काक १२१६५ १२१२ ले _____ ५४११५

श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०
 का अत्र अज्ञानी माहला अज्ञानी भाग १८ अत्र माह १४३६ मोध सये सुतीस
 माली _____ मेरे
 मध्ये माली मध्ये माली इमेति हीका का इविका इमेति तलव

श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०	१	१	१	१	३६
श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०	१	१	१	१	
श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०	१	१	१	१	
श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०	१	१	१	१	
श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०	१	१	१	१	
श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०	०	०	०	०	१००
श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०	०	०	०	०	२००
श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०	०	०	०	०	२००
	५	५	५	५	१४०० ३६

एवमाक माह मध्ये श्री ५ कोठा माह म्याडीका अत्र प्राम्ण अर्था वस्तु अर्था अक्का मीमी इविल तलव हीताय का इविका इमेति १५१६० २६०
 का अत्र अज्ञानी माहला अज्ञानी भाग १८ अत्र माह १४३६ मोध सये सुतीस

परिशिष्ट नं. २

वि.सं. १९८२ साल वैशाख ८ गते रोज २ मा "श्री ५ सर्कार तर्फ अघी भैरहेका दरबन्दिको रित पुन्याई दिने दाषील गर्ने काम गर" भनी कौसितोसाखानाका हाकिम् कारिन्दाको नाममा लेखिएको पत्र

कौसितोसाखानाका हाकिम् कारिन्दाको नाममा लेखिएको पत्र
 जयमोजीम काछेरी मैजा २ लाइ १५८२ साल वैशाख ८ गते रोज २ मा "श्री ५ सर्कार तर्फ अघी भैरहेका दरबन्दिको रित पुन्याई दिने दाषील गर्ने काम गर" भनी कौसितोसाखानाका हाकिम् कारिन्दाको नाममा लेखिएको पत्र

पतिलकादरजे मोर ४६८५।३६ क्वानि...
 सा दरबन्दी गृहिकको हुनाले श्री ५ सर्कार तर्फ अघी भैरहेका दरबन्दीसयस
 कोरित उन्पाइ दिने दाषील गर्ने काम गर

श्रीज्येष्ठमैत्रा सम्प्रेथरी राज्य लक्ष्मी २१४६५
 ज्जुनारपोसाक फर्मायसी कामकामके फर्मायमानपले
 गर्ने २१२४।६८

नेकाएन् नवान ४ के फितापवानका छापला... २३०
 रपोटमोजीम दिने

बेठके १ के	६०	सुजीकार १ के	६०
भीसासुसार १ के	५०	धोवी १ के	५०

श्रीकौशामैत्रा सम्प्रेथरी राज्य लक्ष्मी २३४४।६८
 ज्जुनारपोसाक फर्मायसी कामकामके फर्मायमानपले
 गर्ने २१२४।६८

नेकाएन् नवान ४ के फितापवानका छापला... २३०
 रपोटमोजीम दिने

बेठके १ के	६०	सुजीकार १ के	६०
भीसासुसार १ के	५०	धोवी १ के	५०

उनीसम्बन्ध १९८२ साल वैशाख ८ गते रोज २ मा "श्री ५ सर्कार तर्फ अघी भैरहेका दरबन्दिको रित पुन्याई दिने दाषील गर्ने काम गर" भनी कौसितोसाखानाका हाकिम् कारिन्दाको नाममा लेखिएको पत्र

नेपालको पहिलो कुम्भ

डा. सोमप्रसाद खतिवडा

अर्थ

बोलिचालिको भाषामा कुम्भ भन्नाले गाग्री या लोहोटा भन्ने बुझिन्छ । केही शब्दकोशहरूमा यसलाई अर्थ गर्दा कलश, घटा र जलपात्र भनिएको देखिन्छ । यसैगरी प्रत्येक १२ वर्षमा गरिने पुण्यपर्वका रूपमा पनि कुम्भलाई परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।^१ कुम्भको सूर्य भएको समय र प्रत्येक बाह्र वर्षमा आउने एउटा पर्व, उत्सव या मेलालाई पनि कुम्भ भनिन्छ ।^२ कुम्भलाई पितृश्राद्धका लागि अति उत्तम र पवित्र अवसरका रूपमा केही पुराणहरूमा चर्चा गरिएको पाइन्छ ।^३ विभिन्न पौराणिक ग्रन्थहरूमा विभिन्न स्थानमा लाग्ने र कुम्भ मेलाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । हिन्दु पुराणहरूले भारतका प्रयाग, हरिद्वार, नासिक (पंचवटी) र अवन्ती (उज्जैन) आदिलाई कुम्भमेला लाग्ने प्रमुख स्थान मानेका छन् । विभिन्न ग्रहयोग परेका बेला यी स्थानहरूको स्नानदानको महत्त्वका बारेमा पनि हिन्दु पुराणहरूले चर्चा गरेका छन् ।

कुम्भको मतलव जलघडा हुने भएकाले सामान्यतया यसलाई स्नानसँग सम्बन्धित विषयवस्तु मानिन्छ । तर यसको अर्थ अन्य विषयवस्तुसँग पनि सम्बन्धित रहेको हुन्छ । उदाहरणका लागि हिन्दु धर्मशास्त्रहरूमा नामोल्लिखित हुने प्रह्लादको छोरा, एकजना दानव र कुम्भकर्णको जेठो छोराको नाम पनि कुम्भ नै थियो ।^४ विभिन्न पौराणिक ग्रन्थहरूमा कुम्भनामक दानवले गरेका विनाससम्बन्धी कथाहरू पनि

पाइएका छन् (ब्रह्माण्डपुराण ३/७/१४४-४६ र वायुपुराण १६९/१७६ र ७) । ती कथाहरूमा त्यस दानवको बध लडाइँको राम र रावणको बीचको लडाइँमा भएको उल्लेख पाइन्छ । केही पुराणहरूले पच्छिसौं द्वापरको विष्णुको एक अवतार मुण्डिश्वर थियो, जसको पुत्रको नाम पनि कुम्भ रहेको उल्लेख गरेका छन् (भागवतपुराण ९/१०/१० र वायुपुराण २३/२११) । उक्त कथाअनुसार कुम्भले तारकामय युद्धमा सोमलाई सहयोग गरेको थियो (विष्णुपुराण ४/६/१४) ।

वर्तनको आकारको भवनलाई पनि कुम्भको अर्थ गर्ने क्रममा कुम्भनै भन्ने गरिएको पाइन्छ । तर यहाँको प्रसङ्गमा कुम्भको अर्थ भवन र राक्षसवर्ग या अन्य व्यक्तिको नामसँग रहेको पाइँदैन । विषयवस्तुका दृष्टिकोणले यहाँ विशेष उत्सव, पर्व या स्नानसँग सम्बन्धित मेलालाई कुम्भका नामले बुझ्नु पर्दछ । तसर्थ कुम्भ एउटा त्यस्तो पर्व या मेला र उत्सव हो, जुन नदीकिनार या कुण्डको स्नानसँग सम्बन्धित छ, जुन स्नान पुण्यदायी हुने र यसबाट सांसारिक सुखप्राप्तिका साथै पारलौकिक शान्ति तथा पितृको उद्धारसमेत हुने मान्यता राखिन्छ । राशिहरू स्थानविशेषमा एकतृत हुने समय पारेर कुम्भपर्व मनाइने हुनाले यसले भविष्य मंगलमय छ भन्ने कुराको पनि संकेत गरेको हुन्छ ।

विभिन्न ग्रहयोगहरूलाई पनि पर्व भनिएको देखिन्छ ।^५ तसर्थ विभिन्न ग्रहयोगहरूका अवसरमा अनेक प्रकारका

१. बालचन्द्र शर्मा (सं.), नेपाली शब्दकोश, (काठमाडौं: सृष्टि प्रकाशन, २०५७), पृ. ११० ।

२. राणाप्रसाद शर्मा, पौराणिक कोश, (वाराणसी: ज्ञानमण्डल लिमिटेड, दोश्रो सं. १९८६), पृ. ११३ ।

३. वायुपुराण ७७/४७ ।

४. शर्मा, पूर्ववत् नं. २, पृ. ११३ ।

५. राजबलि पाण्डे, हिन्दू धर्मकोश, (लखनउ: उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, १९८८), पृ. १९० ।

उत्सवहरू मनाउने चलन रहेको पाइन्छ। यस्तै ग्रहयोगअनुसार मनाइने एउटा पर्व कुम्भ पनि हो। भारतका मुख्य चार स्थानमा अलगअलग ग्रहयोग परेका समयमा कुम्भमेला लगाउने चलन छ। त्यस्ता मुख्य ग्रहयोग तथा त्यस्ता अवसरमा कुम्भमेला लाग्ने प्रमुख स्थानहरू निम्नअनुसार छन्।

- १) सूर्य मेष राशि र बृहस्पति कुम्भ राशिमा हुँदा हरिद्वारमा
- २) बृहस्पति मेष राशिमा र चन्द्र र सूर्य मकर राशिमा हुँदा प्रयागमा
- ३) सूर्य मेष र बृहस्पति सिंह राशिमा हुँदा उज्जैनमा र
- ४) बृहस्पति सिंह र सूर्य र चन्द्र कर्कट राशिमा पर्दा नासिकमा कुम्भमेला लाग्दछन्।^६

कुम्भमेला भारतका विभिन्न स्थानहरूमा प्रत्येक १२-१२ वर्षमा लागेर प्रत्येक पटक एक महिनासम्म चल्ने भएपनि नासिकमा भने चार महिनासम्म चल्दछ।^७ त्यहाँको कुम्भ स्नान गर्ने परम्पराअनुसार बृहस्पति सिंह र सूर्य मकर राशिमा परेको अवसरमा श्रावण महिनामा प्रथम तथा प्रधान स्नान गर्ने चलन छ। यसैगरी भाद्रकृष्णऔशी (कुसेऔसी) का दिन दोश्रो र कार्तिक शुक्ल एकादशी (हरिबोधिनी एकादशी) का दिन तेश्रो गरी चार महिनामा तीनवटा महास्नानसमेत गर्ने चलन छ।^८ यसले गर्दा नासिकको कुम्भमेला चाहिँ चार महिनासम्म चल्ने गरेको हो।

महत्व:

कुनै पनि स्थानमा लगाइने मेलापर्वबाट त्यस स्थानको समग्र विकासका लागि महत्वपूर्ण सहयोग पुग्ने गर्दछ। मेलापर्व लाग्ने स्थानका मानिसहरूले आफ्नो व्यापार-व्यवसायलाई बढाउन तथा आयआर्जनमा वृद्धि गरी जीवनस्तर सुधार्न सक्दछन् भने स्थानीय शिपको सदुपयोग र प्रचारप्रसार पनि त्यस्तै अवसरहरूमा गर्न सकिन्छ। मानिसहरूको सांस्कृतिक गतिविधिको आदानप्रदान गरिने महत्वपूर्ण स्थान नै मेलापर्वहरू या धार्मिक स्थलहरू हुन्। आपसी एकता, सद्भाव र शान्तिका

लागि कुनै पनि तीर्थ या धार्मिक मेला पर्व ज्यादै महत्वपूर्ण मानिन्छन्। यिनीहरू राष्ट्रका परिचायक, राष्ट्रको उन्नतिको आधारशिला तथा सामाजिक एकभावका माध्यम मानिन्छन्। तसर्थ कुनै पनि स्थानमा लाग्ने मेलापर्वहरू ज्यादै महत्वपूर्ण हुने कुरा निर्विवाद छ। जसले गर्दा नेपालमा लगाइने कुनै पनि प्रकारको अन्तराष्ट्रिय मेलापर्वको महत्वलाई कम आँकलन गर्न सकिँदैन। धार्मिक मेलापर्व या उत्सवको महत्व भने अझ बढी रहेको हुन्छ, किनकि यसमा अन्य महत्वका साथसाथै धार्मिक आस्था र विश्वास पनि जोडिएको हुन्छ र यसले आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा अन्य विविध विषयगत महत्व बोकेको हुन्छ। कुम्भपर्व पनि यस्तै महत्व बोक्ने उत्सव मानिन्छ।

कुम्भपर्वलाई अन्य पर्वभन्दा ज्यादा महत्व दिने गरिन्छ। सामुहिक रूपमा मनाइने यस पर्वको आयोजना नदीकिनार या कुण्डमा गर्ने चलन छ। यो उत्सव प्रत्येक १२ वर्षमा मात्र मनाइने हुनाले प्रत्येक वर्ष मनाइने पर्वको तुलनामा यसको छुट्टै महत्व छ। जसले गर्दा कुम्भ उत्सवमा अन्य अवसरको भन्दा ज्यादा भक्तजनहरूको भेला हुने गर्दछ। ग्रहहरू विशेष राशिमा एकतृत हुँदा कुम्भस्नान गरिने हुँदा धार्मिक रूपमा पनि यसको छुट्टै महत्व रहेका हुन्छ। माथिनै चर्चा गरिएअनुसार कुम्भस्नान कुनै सम्प्रदाय विशेषले मनाउने पर्व नभएर साझा पर्व भएका कारणले यसले आपसी सद्भाव, भाइचारा र सहिष्णुतामा पनि बृद्धि गराउँदछ। कुनै पनि स्थानमा गरिने कुम्भ स्नानले त्यसको ख्याति टाढाटाढासम्म पुऱ्याउँछ र लामो समयसम्म उत्सव मनाइने पर्व पनि हो। यस अवसरमा कम्तिमा एक महिनासम्म स्नान, धर्मदेशना, पुराण र धर्मशास्त्र वाचन, श्रवण तथा भजनकीर्तन लगायतका कृयाकलाप गरिने हुनाले आत्मशान्ति र आत्म संतुष्टिका लागि समेत यो पर्वको विशेष महत्व रहेको छ।

विभिन्न धर्मशास्त्रहरूमा चर्चा गरिएअनुसार कुम्भपर्वको महत्व अत्यधिक रहेको छ। तिनीहरूमा यसको महत्व निम्नानुसार देखाइएको पाइन्छ।

- १) पृथ्वीलाई धनधान्यबाट सम्पन्न बनाउनु

६. लीलाधर शर्मा, **भारतीय संस्कृति कोश**, (नयाँ दिल्ली: राजपाल एण्ड सन्स, १९९), पृ. २१६।

७. जगन्नाथ गतौला, 'नेपालको प्रथम बृहत कुम्भपर्व २०५९ को संक्षिप्त दिग्दर्शन', **नेपाल बृहत प्रथम पिण्डेश्वर कुम्भमेला महोत्सव स्मारिका**, (वराहक्षेत्र: कुम्भ महोत्सव समिति, २०५९), पृ. १३४।

८. उही।

- २) सबैले अतिवृष्टि र अनावृष्टिको पीडाबाट छुटकारा पाउनु
- ३) साधु, संत, महन्त र महापुरुषहरूको जमघट गराई धर्मदेशना, शास्त्रार्थ तथा हितोपदेश गरी लोक र जनताको कल्याणमा लाग्नु
- ४) विविध प्रकारका धर्मादि कार्य गरी पापको अन्त्य र पुण्य प्राप्त गर्नु र
- ५) अनेक प्रकारका सत्कर्म गरी सुखसम्मृद्धि अभिवृद्धि गर्नु, आदि ।^९

केही विज्ञहरूले कुम्भलाई वैयाकरणीय स्वरूपमा पनि व्याख्या गरेको पाइन्छ। उनीहरूका धारणामा आफूलाई जलपूर्ण गराउने, दोस्रोका दोषलाई टाढा पुऱ्याई दिने, भविष्य कल्याणमय छ् भन्ने सूचना प्रवाह गर्ने, समयसमयमा हुने अनावृष्टि र अतिवृष्टिबाट मुक्ति पाउने, पृथ्वीलाई फलफूल र रसादिबाट सम्पन्न गराउने, महापुरुषबाट हितोपदेश गराई सम्पूर्ण लोकको नै कल्याणमा लगाउने, पापको नाश, पुण्यको अभिवृद्धि, सुखको अभिवृद्धि र कुत्सित कर्मको त्याग गर्ने माध्यम कुम्भ नै हो ।^{१०} यसरी कुम्भपर्व, मेला या उत्सव र स्नानको महत्वनै यसमा रहेको छ कि यसबाट सम्पूर्ण मानव जगत, राष्ट्र र पृथ्वीमा नै सुखसम्मृद्धि तथा भौतिक र शारीरिक सुखको कामना गरिन्छ। यसबाट मानवमा आत्मसंतुष्टि हुने तथा आफूलाई उसले लोककल्याणतर्फ उन्मुख गराउने मान्यता राखिन्छ। यसरी कुम्भको महत्व त्यसमा रहेको छ कि यसमा व्यक्तिगतमात्र नभएर सम्पूर्ण मानव समुदायको सुखसम्मृद्धि र उन्नतिको कामना गरिन्छ।

कुम्भमेलाको अर्को पनि एउटा महत्वपूर्ण पक्ष रहेको छ, जसमा कुनै पनि सम्प्रदाय र मतका बीचमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव गरिदैन। सामान्यतया सन्यासी र गृहस्थले तथा अलगअलग सम्प्रदायका अनुयायीले मनाउने चाडपर्व र उत्सवहरू अलगअलग हुन सक्छन्। तर कुम्भपर्व त्यस्तो पर्व हो, जुन उत्सव प्रत्येक सम्प्रदायका सन्त, महन्त, साधु, सन्यासी र गृहस्थले एकै स्थानमा विविध कृयाकलापका साथ

स्नान गरी मनाउने गर्दछन् ।^{११} यस पर्वमा सहभागी सबैको कामना लोककल्याण, राष्ट्र र जगतको सुखसम्मृद्धि, पापको अन्त्य र पुण्यको अभिवृद्धि गर्नु रहेका हुन्छ। तसर्थ कुम्भपर्वको महत्व ज्यादै ठूलो रहेको पाइन्छ। यो पर्व उत्तरी गोलार्द्धमा न्यानो हावापानी छाएको समयमा फाल्गुणदेखि कार्तिकभित्र सूर्य र वृहस्पतिको अवस्थिति हेरी सम्पन्न गर्ने चलन छ। कुम्भपर्व नदी तथा नदीसंगम र कुण्डमा गरिने स्नानसँग सम्बन्धित रहेकाले यसलाई न्यानो समयमा सम्पन्न गरिने चलन चलेको हो।

उत्पत्ति

कुम्भको उत्पत्ति कसरी र कहिले भयो भन्ने सम्बन्धमा प्राचीन धर्मग्रन्थहरू मौन छन्। तर पनि यसको चर्चा भने वेदादि ग्रन्थहरूमा नै भएको पाइन्छ। जस्तो ऋग्वेद (१०/८९/७) मा कुम्भपर्वका समयमा सम्बन्धित तीर्थहरूमा गएर स्नान, दान र हवन गर्नाले पापबाट मुक्त भई पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने उल्लेख पाइन्छ। यसैगरी ऋग्वेद (१२/३/२३) को अर्को प्रसङ्गमा कुम्भलाई यज्ञीय वेदीमा घृतादिद्वारा तृप्त भएका व्यक्तिका रूपमा स्तुति गरिएको पाइन्छ। यता अथर्ववेद (१९/५/३) मा भने महान आकाशमा ग्रहराशिका योगले कुम्भ बन्ने बताइएको छ। यसबाट कुम्भको शुरुवात वैदिक कालमानै भएको मान्न सकिन्छ। साथै विभिन्न ग्रहहरूको विशेष योग हुँदा कुम्भमहोत्सव मनाउनु पर्ने कुरा वेदका माथि वर्णित प्रसङ्गहरूले नै स्पष्ट पारेका छन्।

कुम्भ स्नान र श्राद्धसँग सम्बन्धित पर्व हो। यसबाट पितृहरूको उद्धार हुने कुरा धर्मशास्त्रहरूमा चर्चा गरिएको पाइन्छ (वायुपुराण ७७/४७)। यसरी स्नान र श्राद्धसँग सम्बन्धित स्थानमा कुम्भमेला लाग्ने कुरा मान्न सकिन्छ। तर कुम्भमेला कहाँ लाग्दछन् भन्ने कुरा पनि प्रारम्भिक धर्मशास्त्रका ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको पाइँदैन। अथर्ववेदको एउटा प्रसङ्गमा ब्रह्माजीले ४ वटा कुम्भ स्थापना गरी ४ स्थानमा प्रदान गर्छु भन्ने उल्लेख गरेको प्रसङ्ग पाइन्छ

२. गर्तौला, पूर्ववत् नं. ७, पृष्ठ ११३।

१०. बालसन्त मोहनशरण देवाचार्य, नेपाल अधिराज्यकै पिण्डेश्वर अर्धकुम्भ मेला २०६३-६४, (सुनसरी: श्री राधाकृष्ण भक्ति साधना प्रतिष्ठान, २०६४), पृ. २०-२१।

११. L.A. Ravi Varma, 'Rituals of Worship', The Cultural Heritage of India, Vol. IV, (Calcutta: Ramakrishna Mission, repre. 2001), p. 448.

।अथर्ववेद ४।३४।७) । तर त्यसमा कुनकुन ठाउँमा कुम्भ लगाउने भन्ने उल्लेख छैन । त्यस्तै हरिद्वार, प्रयाग, उज्जैन र नासिकमा कुम्भ लाग्ने, कुम्भ जम्मा १२ स्थानमा लाग्ने र ती मध्ये ४ वटा भारतका चार ठाउँमा लाग्ने कुराको समेत चर्चा पाइन्छ, ^{१२} तर माथि वर्णन गरिएअनुसार प्राचीन ग्रन्थहरूमा कुम्भको चर्चा भएको पाइने भए पनि यो मेला कुनकुन स्थानमा लाग्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको नपाइने भएवाट भारतका ४ ठाउँमा कुम्भ लाग्ने कुरा ती ग्रन्थहरूमा पछिमात्र थपिएको हो भन्ने वर्णन पाइने हुनाले नदीतट तथा नदीसंगममा कुम्भमेला लाग्नु स्वाभाविक छ । त्यस्तै पर्वतको घाँटीमा नदीतट रहेमा उक्त स्थान कुम्भका लागि अझ उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

कुम्भको उत्पत्तिसम्बन्धी ठोस प्रमाणहरू हालसम्म पाउनु सकिएका छैनन् । तसर्थ यससम्बन्धी विभिन्न तर्कहरूलाई मनन गर्न उपयुक्त हुने गर्दछ । यस्ता तर्कहरूमध्ये एउटा तर्कअनुसार सनकादि ऋषिहरू १२-१२ वर्षमा विभिन्न तीर्थस्थलमा गई स्नान, दर्शन र पूजन गर्ने गर्दथे र यसैबाट १२ वर्षे कुम्भको अभ्युदय भएको हो ^{१३} यसैगरी कन्नौजका राजा हर्षवर्धनले प्रत्येक पाँचपाँच वर्षमा विद्वान सम्मेलन र दान गर्दथे र त्यसैको स्मरण स्वरूप कुम्भको शुरुवात भएको थियो भन्ने तर्क पनि पाइन्छ । आदि शंकराचार्यले कुम्भको शुरुवात गरेको मान्यता पनि राखिएको छ ^{१४} यता एउटा पौराणिक कथाअनुसार समुद्र मन्थनपछि उत्पन्न अमृतकुम्भलाई गरुडले बैकुण्ठ लैजाने क्रममा जहाँजहाँ कुम्भ विसाए, त्यही त्यही स्थानमा कुम्भ लाग्ने गरेको हो । यसै गरी जयन्तले अमृतको घडा लिएर भाग्दा जहाँजहाँ अमृतका थोपा चुहिए, तत्तत् स्थानमा कुम्भमेला लाग्ने गरेको पनि तर्क दिइन्छ ।

कुम्भमेलाको शुरुवातसम्बन्धी जेजस्ता तर्कहरू दिइएका भए पनि तिनीहरूलाई प्रमाणित गर्ने सामग्रीहरूको अभाव रहेकाले यसका लागि धार्मिक एवम् शास्त्रीय विवरणको आवश्यकता पर्दछ । यस सन्दर्भमा कुम्भलाई धार्मिक स्नान र पितृ उद्धारसँग सम्बन्धित स्नान मान्न सकिन्छ । यस अर्थमा प्राचीन कालदेखि धार्मिक स्नानका लागि उत्तम मानिएका

तीर्थहरूनै कुम्भ स्नानलाई उपयुक्त मान्नु पर्ने हुन्छ । भारतका ४ स्थानमा परिचित रहेका हरिद्वार, उज्जैन, प्रयाग र नासिक क्षेत्रहरू धार्मिक स्नानसँग नै सम्बन्धित छन् र ती स्थानहरूमा कुम्भमेला लाग्ने गरेका हुन् । यता दक्षिण भारतको कावेरीतटमा रहेको कुम्भकोणम भन्ने स्थानमा पनि प्रत्येक १२ वर्षमा कुम्भमेला लाग्ने गर्दछ, जहाँ लाखौं तीर्थालुले कुम्भस्नान गर्ने गर्दछन् ^{१५} तर यस स्थानको ख्याति भने उत्तर भारतसम्म पनि पुग्न सकेको देखिँदैन । भारतका माथि वर्णित ४ स्थानमा लाग्ने कुम्भमेलाको शुरुवात तिथि स्पष्ट नभए पनि तिनीहरू निकै ख्यातिप्राप्त भने छन् । नेपाल र भारतका विभिन्न स्थानका लाखौं मानिसहरू कुम्भमेलाका समयमा ती स्थानहरूमा स्नान गर्न पुग्दछन् ।

पिण्डेश्वर कुम्भमेला

पृष्ठभूमि:

पूर्वी नेपालको वराहक्षेत्र नजिक चतराको कोशीनदीतटमा वि.सं. २०५९ साल वैशाख १ गतेदेखि जेठ १ गतेसम्म पहिलो पटक कुम्भमेलाको आयोजना गरिएको थियो । यसलाई “प्रथम बृहत पिण्डेश्वर कुम्भमेला” नामकरण गरिएको थियो । नेपालमा कुम्भमेला मनाउन शास्त्रीय आधारहरू प्रशस्तै हुँदाहुँदै पनि यतातर्फ कसैको पनि ध्यान नपुगेको र वर्सेनिजसो लाखौं नेपालीहरू भारतका विभिन्न स्थानहरूमा तीर्थयात्रा र कुम्भस्नान गर्न जाने परिपाटी बढेको साथै यहाँका धार्मिक स्थलहरू क्रमिक रूपमा लोपोन्मुख हुँदै गएका परिप्रेक्षमा यिनीहरूको प्रचार, प्रसार र विकास गर्नु हामी सबैको प्रमुख कर्तव्य थियो । तर पनि यसतर्फ हाम्रो पहल हुन नसकिरहेको अवस्थामा “श्री राधाकृष्ण भक्तिसाधना आध्यात्मिक प्रतिष्ठान” का संस्थापक बालसन्त मोहनशरण महाराजजीबाट यस प्रसङ्गलाई अगाडि बढाएर निर्धारित लक्ष पूरा गर्ने कार्य भयो र चतरा वराहक्षेत्रमा नेपालको पहिलो कुम्भमेला लगाउन सुरु गरियो ।

वराहक्षेत्रको ख्याति परापूर्व कालदेखि भारतवर्षको ठूलो क्षेत्रमा फैलिएको र यस स्थानको धार्मिक महत्व अति

१२. गौरीला, पूर्ववत् नं. ७, पृ. १३४ ।

१३. देवाचार्य, पूर्ववत् नं. १०, पृ. २३ ।

१४. उही ।

१५. हनुमानप्रसाद पोद्दार (सं.), कल्याण तीर्थार्थ, (गोरखपुर: गीता प्रेस, २०१३), पृ. ३६४ ।

धेरै रहेको कुरा विभिन्न पुराणहरू र अन्य धर्मशास्त्रहरूले पुष्टि गरेको विवरण यथा स्थानमा प्रस्तुत गरिएको छ । ती विवरणहरूमा वराहक्षेत्रलाई स्नान, वराहविष्णुको पूजा गरेको विवरण यथा स्थानमा प्रस्तुत गरिएको छ । ती विवरणहरूमा वराहक्षेत्रलाई स्नान, वराहविष्णुको पूजा उपासना र पितृतर्पण गर्ने सर्वोत्तम तीर्थ रहेको प्रष्ट्याइएको छ । यिनै साहित्यिक र शास्त्रीय प्रमाणहरूका आधारमा यस स्थानलाई प्राचीन हरिद्वार मान्दै बालसन्तज्यूको पदार्पण चतरामा भएको हो । त्यस पछि यस स्थानको धार्मिक महत्वको प्रचारप्रसारमा निरन्तर जुटेका बालसन्त महाराजको अथक प्रयासस्वरूप यहाँ सालिन्दा अनेक प्रकारका धार्मिक र आध्यात्मिक गतिविधिहरू सञ्चालन हुने गरेका छन् । यसै स्थानमा श्री राधाकृष्ण भक्तिसाधना आध्यात्मिक प्रतिष्ठान स्थापना गरि बालसन्त ज्यूबाट यसै प्रतिष्ठानका नाममा यस भेगको विकासका लागि विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरू गरिदै आएका छन् ।

चतरावराहक्षेत्रको आध्यात्मिक विकासका साथै पर्यटनको विकासमा समेत टेवा पुऱ्याउने र राष्ट्रको उन्नयनमा समेत टेवा पुऱ्याउने अठोटका साथ कार्य गर्दै जाँदा सन्तज्यूको मनमा नेपालमा कुम्भस्नान गर्ने सर्वोत्तम क्षेत्र चतरावराहक्षेत्र नै हुने कुरा उब्जिन पुग्यो । तसर्थ उहाँबाट यस सम्बन्धी जनचाहना बुझ्ने र शास्त्रीय आधार खोज्ने कार्यको थालनी भयो । यसै सन्दर्भमा सोधिखोजि गर्दैजाँदा वि.सं. २०४६ सालतिर भू पू प्रधानमन्त्री स्व. नगेन्द्रप्रसाद रिजालले चतरामा कुम्भमेला लगाउने निर्णय गरी भारतको हरिद्वारसमेत गएको तर उनको कार्यव्यस्तताका कारण उक्त कार्य पूरा हुन नसकेको कुरा सुनेपछि बालसन्तज्यूको चाहना अठोटका रूपमा परिणत भयो र यससम्बन्धी विद्वान्हरूको राय बुझ्ने तथा शास्त्रीय आधारहरू खोज्ने कार्यको थालनी स्वामीजीबाट नै भयो ।

कुम्भमेला धार्मिकस्थल, नदीसंगम तथा धार्मिक स्नानसँग सम्बन्धित क्षेत्रहरूमा सम्पन्न गर्नुपर्ने धार्मिक मान्यता अनुसारका सबै पूर्वाधारहरू चतरावराहक्षेत्रमा रहेकाले यसका लागि नेपालकै सर्वोत्तम स्थान चतरालाई मानिएको हो । महाभारतकालदेखि नै स्नानपरम्परा चलेको, धार्मिक रूपमा विभिन्न पुराणहरूले वराहविष्णुको वासस्थान मानिएको, पितृलोकबाट पतित पितृहरूको तर्पण गरी विष्णुले उद्धार गरेको स्थलका रूपमा पुराणहरूमा वर्णन गरिएको, पितृतर्पणका लागि ज्यादै महत्वपूर्ण स्थानका रूपमा सबैद्वारा स्वीकारिएको

र परापूर्व कालदेखिनै भारतको ठूलो क्षेत्रसम्म ख्याति प्राप्त गर्न सफल भइसकेको यस स्थानमा कुम्भमेला लगाउनु शास्त्रसम्मत, उपयुक्त र आवश्यक पनि थियो । विभिन्न पौराणिक विवरणहरूले समेत यस स्थानको ख्यातिका बारेमा प्रकाश पारेको पाइन्छ । यसै क्रममा यसको नजिकमा पर्ने पिण्डेश्वरको ख्याति पनि निकै बढेको पाइन्छ । यस स्थानको पौराणिक महत्व विशेषगरी स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्डमा पाइन्छ । उक्त ग्रन्थमा चर्चा गरिए अनुसार समुद्र मन्थनबाट प्राप्त अमृतको छोकालाई पिण्ड बनाएर स्थापना गरेको शिवलिंगनै पिण्डेश्वर हो । यता भारतका ४ वटा कुम्भस्नान गरिने प्रमुख स्थानहरूको विवरण पनि पुराणहरूमा वर्णित समुद्रमन्थन र त्यसबाट प्राप्त अमृतसँग नै सम्बन्धित गराइएको देखिन्छ । ती पुराणहरूमा चर्चा गरिएअनुसार गरुडले भारतका विभिन्न चार स्थानमा अमृतको घडा बिसाउँदा जुनजुन स्थानहरूमा अमृतका थोपा चुहिए तत्तत् स्थानमा कुम्भमेला लगाउने चलन चलेको वर्णन पाइन्छ । यदि यसै आधारमा कुम्भमेला लगाइने हो भने यसका लागि नेपालको वराहक्षेत्र चतराभन्दा उत्तम स्थान अन्यत्र कतै पनि छैन, किनकि यसको नजिकमा पर्ने पिण्डेश्वरको स्थापना त अमृतको तर या छालिबाट नै भएको विवरण स्कन्दपुराणको हिमाद्रीखण्डले दिएको छ । उक्त ग्रन्थमा देवताहरूले अमृतलाई कपडामा छानेर आफूले पिए र त्यसको बाँकी रहेको छोकालाई राखी पिण्डेश्वरको स्थापना गरेभन्ने वर्णन पाइन्छ (स्कन्दपुराण, हिमवत्खण्ड, रुद्राक्षारण्यमहात्म्य १२/३६-३७) ।

माथि वर्णन गरिएअनुसार पिण्डेश्वरक्षेत्र कुम्भस्नानका लागि उपयुक्त भएको कुरा शास्त्रीय प्रमाणहरूबाट समेत पुष्टि भएको छ । तर पिण्डेश्वर मन्दिरक्षेत्रमा स्नान गर्न नदी नभएकोले यसलाई पिण्डेश्वर या रुद्राक्षारण्यको परिधिभित्र पर्ने गरी सम्पन्न गर्न आवश्यक थियो । तसर्थ कुम्भस्नानका लागि यस स्थानको सबैभन्दा महत्वपूर्ण स्थान चतराको कौशिकी किनारनै थियो । यसमा वराहक्षेत्र, कौशिकी र पिण्डेश्वर तिनवटै क्षेत्रको अन्तरसम्बन्ध स्थापित हुने भएबाट पनि यसै स्थानलाई कुम्भस्नान तथा कुम्भमेलाका लागि उपयुक्त स्थान मानियो र त्यसै स्थानमा कुम्भमेला महोत्सवको आयोजना गरियो ।

चतरामा कुम्भमहोत्सव गर्ने निर्णय पछि बालसन्तका साथमा यसलाई सफल बनाउन थुप्रै शुभेच्छुक व्यक्तिहरूको

सहभागिता थियो। यति हुंदाहुंदै पनि नेपालमा नै कुम्भमेला संभव नभएको, यहाँ कुम्भ लगाउँदा भारत र भारतका शंकराचार्य रिसाउने तथा यहाँ कुम्भमेला लगाउनु शास्त्रसम्मत नहुने तर्कलाई पनि त्यत्तिकै रुपमा बढाइएको थियो। आफूले पनि केही नगर्ने र अरुको सिर्जनात्मक कामलाई नकारात्मक रुपमा लिने तथा आलोचनामात्र गर्ने पद्धतिले यस्ता तर्कहरू अघि सारिएका हुन्। विरोधका लागि विरोध गर्ने क्रममा उक्त उत्सवको धार्मिक मान्यता र वैधानिकता नरहेको पुष्टि गर्न केही विद्वत वर्गबाट धर्मशास्त्रका नकारात्मक र त्रुटिपूर्ण प्रमाणहरू पनि खोजि गरिए। कालान्तरमा यस्ता विरोधका स्वरहरू आफैआफै हटेर गए र चतराको कुम्भमहोत्सव सफलताका साथ सम्पन्न हुनपुग्यो।

कुम्भमेलाको आयोजनाका स्थान छनौटका विषयमा पनि विवादहरू भएका देखिन्छन्। चतराका बदलामा बराहक्षेत्र या पिण्डेश्वरमा उक्त महोत्सव गर्नुपर्ने केही अलगअलग तर्कहरू विरोधकै शैलीमा आएका थिए। तर उक्त उत्सव अन्य स्थानका बदलामा चतरामा नै गर्नु सबैभन्दा उपयुक्त थियो। किनकि स्नानका लागि सर्वोत्कृष्ट स्थान कोकाकोशी संगम या बराहक्षेत्र थियो भने पिण्डेश्वर अमृतपिण्डबाट बनेको शिवलिंग हो भन्ने पौराणिक मान्यता थियो। तसर्थ यी दुवै स्थान कुम्भमेलाका लागि समान महत्वका थिए। यता पिण्डेश्वर र कोकाकोशी संगमको बराहक्षेत्रको दुरी करिब २१ कि.मी. रहेकाले एकै दिन यी दुवै ठाउँमा आवतजावत गर्न असंभव थियो। कोकामुख स्नानका लागि उपयुक्त भए पनि कुम्भस्नानका लागि पिण्डेश्वरको पौराणिक आधार ज्यादा बलियो थियो। साथै पिण्डेश्वरमा पानीको अभाव रहेकाले यी दुवै ठाउँमा कुम्भस्नान गर्न आआफ्नै प्रकारका समस्या रहे। यता कोकामुख बराहक्षेत्र रुद्राक्षारण्य क्षेत्रभित्र र पिण्डेश्वर बृहत्तर बराहक्षेत्रभित्र पर्ने हुनाले यी दुवै स्थान एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित मानिन्छन्। यी दुवै स्थानको बीचमा पर्ने चतरा पनि यी दुवै क्षेत्र अन्तर्गत पर्दथ्यो। साथै यातायात, आवास, अन्य भौतिक पूर्वाधार तथा सेवासुविधाको व्यवस्थाका लागि सबैभन्दा उपयुक्त स्थान चतरानै थियो। तसर्थ चतरामा नै कुम्भमहोत्सवको आयोजना गरियो। यसका लागि

पिण्डेश्वरमा पूजाअर्चना गरी त्यहाँको फूलपाति कुम्भमा ल्याइयो भने कोकाकोशी संगमको बराहक्षेत्रबाट पानी ल्याएर कुम्भमा हाल्ने योजना बनाइयो। त्यस्तै कुम्भ उत्सवका अवधिभरमा गरिने तीनवटा स्नान कोकाकोशी संगममा नै गर्ने योजना बनाइएकाले चतराको छनौटसम्बन्धी विरोध पनि आफै हराएर गयो।

प्रथम कुम्भमेला महोत्सवका लागि अथक प्रयास गरी यसलाई सार्थकता दिने बालसन्त धर्मका नाममा बसेंन भारततर्फ जाने सम्पत्ति यही रोकी यस क्षेत्रको विकासमा समेत योगदान दिने, विदेशी पाहुनाहरू यहाँ आउने क्रम बढाउन र राष्ट्रको धार्मिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने उद्देश्यका साथ^{१६} यो मेलाको आयोजनामा जुट्नु भएको देखिन्छ। बालसन्तका विचारमा भारतका विभिन्न भागमा अमृतका एकएक थोपामा भरिएको मान्यतामा त्यत्रा ठूला कुम्भमेला लाग्दछन् भने यहाँ त अमृतको तरनै रहेको पौराणिक विवरण पाइने हुनाले सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुम्भ लाग्ने स्थान यही हो।^{१७} यसै अवधारणामा बालसन्त महाराजले चतरा बराहक्षेत्रको कोशी किनारमा कुम्भमेला महोत्सवको आयोजना गरेको देखिन्छ।

महोत्सवको तयारी

बालसन्तज्यूले सुनसरीको चतरा सप्तकोशी किनारमा कुम्भमहोत्सव सम्पन्न गर्ने निर्णय गरेपछि यससम्बन्धी विद्वान्हरूबाट राय संकलन गर्ने कार्य भयो। विद्वान्हरूबाट मिश्रित राय आए पनि स्थानीय गा.वि.स., जि.वि.स., स्थानीय मानिसहरू, भक्तालु, श्रद्धालु तथा शुभेच्छुकहरूबाट यसलाई सम्पन्न गर्नुपर्ने अति महत्वपूर्ण कार्यका रुपमा लिएकाले कुम्भमेलाको प्रचारप्रसार व्यापक रुपमा गरियो। त्यसपछि भने कुम्भमेला महोत्सवको तयारी सुरु भयो। तयारीका क्रममा चतरा या कोशी किनारमा पिण्डेश्वरबाट फूलपाति तथा बराहक्षेत्र कोकाकोशी संगमबाट जल ल्याएर कुम्भ स्थापना गर्ने, त्यही कुम्भमेला महोत्सव सम्पन्न गर्ने योजना बनाइयो। साथै उक्त महोत्सवको नाम “प्रथम बृहत् पिण्डेश्वर कुम्भमेला महोत्सव” राखियो। त्यसपछि श्री बालसन्त

१६. बालसन्त, पूर्ववत् नं. १०, पृ. २४-२५।

१७. उही, पृ. २५।

मोहनशरण महाराजको अध्यक्षतामा १५५ सदस्यीय मूल आयोजक समिति निर्माण गरियो । उक्त समितिमा सुनसरी, मोरङ र उदयपुरका विभिन्न राजनैतिक दलका प्रतिनिधि, गा.वि.स. अध्यक्षहरु, सरकारी निकायका प्रमुखहरु, आश्रमहरु, व्यावसायिक संगठन र धार्मिक संगठन तथा नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरुको प्रतिनिधित्व गराइयो । यस समितिबाट पुन बालसन्तकै अध्यक्षतामा ४१ सदस्यीय मूल आयोजक समिति निर्माण गरियो । मेलाका लागि विभिन्न प्रकारका व्यवस्था गर्न थप २२ वटा उपसमितिहरु पनि बने । यसका लागि सुनसरी, मोरङ, उदयपुर, भ्र्पापा र काठमाडौंमा समेत उपसमितिहरु बनाएर कुम्भ महोत्सवको प्रचारप्रसार गर्ने कार्य भयो । बाइसबटा उपसमितिमा आर्थिक, प्रचारप्रसार, शान्तिसुरक्षा, आवास, बाघ, खानेपानी, स्वास्थ्य, वातावरण तथा सरसफाई, विद्युत, यातायात, सुभाष, सांस्कृतिक, महिला सेवा, यज्ञ संचालक, मूल्याङ्कन र इन्धन व्यवस्था समिति प्रमुख थिए । यता प्रचारप्रसार समितिले पम्प्लेट, पोस्टर, व्यानर, प्रवचन, रेडियो, एफएम, टि.भी. र पत्रपत्रिकाका माध्यमबाट व्यापक प्रचारप्रसार गर्‍यो । त्यसपछि विभिन्न स्थानका प्रबुद्ध व्यक्तित्वहरुलाई निमन्त्रणा गर्ने कार्य गरियो । प्रचारकै क्रममा २०५८/१२/३१ का दिन चतराबाट १०८ वटा मोटरसाइकलको च्याली निकाली सुनसरी र मोरङका विभिन्न स्थानमा पुऱ्याइएका थिए । नेपाल प्रथम बृहत् पिण्डेश्वर कुम्भ महोत्सव प्राचीन हरिद्वार चतराधाम नेपाल लेखिएका व्यानर र ऋण्डा बोकिएका मोटरसाइकल च्यालीबाट पनि कुम्भमेलाको निकै प्रचार भएको थियो ।

कुम्भमहोत्सवको तयारीका क्रममा बनेका विभिन्न उपसमितिहरुले दृढ संकल्पका साथ कार्य गर्‍यो । यसको फलस्वरुप उक्त महोत्सवको प्रचारप्रसार नेपाल र भारतको ठूलो क्षेत्रसम्म पनि गरियो । त्यस पछि कुम्भमेलाको समर्थनमा जनलहरनै पैदा भएको थियो । तयारीका क्रममानै ठाउँठाउँबाट विभिन्न सामाग्री र रकम पनि संकलन गरियो । कुम्भ लाग्ने स्थललाई सजाएर आकर्षक बनाइयो र त्यसपछि निर्धारित कार्यक्रमअनुसार कुम्भ महोत्सव सुरु गरियो ।

कुम्भकार्यक्रम

बृहत् पिण्डेश्वर कुम्भमेला महोत्सवका लागि वैशाख १ गतेदेखि जेष्ठ १ गतेसम्म पूरै महिनाका लागि विभिन्न

कार्यक्रमहरु तय गरिएका थिए । उक्त कार्यक्रमअनुसार २०५९/१/१ गते कुम्भमेला उद्घाटन गरी महिनाभर यज्ञयज्ञादि, सन्तसम्मेलन, धर्मसम्मेलन, विभूति सम्मान, अभिनन्दन, गंगास्नान, महाकुम्भ पूजन, कौशिकी पूजा, अमृत पिण्डेश्वरको दर्शन, पूजन, रामधुन, वराह, औलिया, विष्णुपादुका, दन्तकाली, पिण्डेश्वर आदिको दर्शन, पूजन, धार्मिक प्रवचन, अखण्ड कीर्तन, दीप प्रज्वलन, बटुकहरुको उपनयन आदि कार्यहरु गरिए ।

कुम्भमेलाको उद्घाटनका अवसरमा आभ्युदायिक श्राद्ध गर्ने, पुराण र उपपुराण उद्घाटन र बाचन गर्ने तथा हवनकुण्ड र हवनमण्डपसमेत उद्घाटन गर्ने गरियो । वैशाख १ गते उद्घाटन, २, ३ गते धार्मिक प्रवचन तथा ४ गते कोकाकोशी संगममा प्रथम महास्नान, ५ देखि १० गतेसम्म धार्मिक प्रवचन, ११ गते १०८ सन्तमहन्त सम्मान, १२ र १३ गते धार्मिक प्रवचन, १४ गते दोस्रो स्नान, १५ देखि २१ गतेसम्म धार्मिक प्रवचन, २२ देखि २८ गतेसम्म वैदिक सनातन धर्म सम्मेलन, २९ गते मातातीर्थ औंशी अन्तिम महास्नान र ३० गते विद्वत् गोष्ठी र अभिनन्दन गर्ने कार्यक्रम थिए । यसैगरी जेष्ठ १ गते यसलाई विसर्जन गर्नेकार्यक्रम थियो । कार्यक्रमको समयमा बटुकहरुको उपनयन, दैनिक पुराणवाचन (अठारै पुराण तथा उपपुराण), स्नान, धर्म सम्मेलन, पूजन आदि कार्य थिए ।

कुम्भमेला महोत्सवको सम्पूर्ण तयारी पछि वि.सं. २०५९ साल वैशाख १ गते यसको उद्घाटन वनारस निवासी श्रीश्री १०८ गायत्रीस्वरुप ब्रह्मचारीबाट भयो । त्यसपछि कार्ययोजना अनुरुपका सम्पूर्ण कार्यक्रमहरु यथासमयमा भव्यताका साथ सम्पन्न भए । कुम्भ महोत्सवमा लाखौं मानिसहरुको उपस्थिति थियो । यसले गर्दा नेपालमा कुम्भ महोत्सव आयोजना गर्दा भारतका शंकराचार्य रिसाउँछन्, कुम्भ भारतका ४ ठाउँमा मात्र हुन्छ तथा चतरामा कुम्भ स्नान गर्नु धर्म र शास्त्र विपरीत छन् भन्ने भिनामसिना तर्कहरु विलाएर गए । यस उत्सवमा नेपालका मेची र महाकाली तथा हिमाल र पहाड तथा तराईदेखि भारतका उत्तरप्रदेश, बिहार, पश्चिम बंगाल, तामिलनाडु, हरियाणा, राजस्थान र पंजाबसम्मका भक्तजनहरुको आवागमन भयो । भारतका विभिन्न स्थलहरुमा स्वयं बालसन्त महाराजले कुम्भमेलाको प्रचारप्रसार गर्दै विद्वान्, सन्त, महन्त, आदिलाई

आमन्त्रण गर्नुभएको थियो । उहाँको निमन्त्रणालाई स्वागत गर्दै हजारौं भक्तजन विभिन्न क्षेत्रबाट कुम्भमेलामा सहभागी हुन आएका थिए । यी सम्पूर्ण क्षेत्रका विद्वान्, साधुसन्त, भक्त र महन्तहरूको उपस्थितिले गर्दा पिण्डेश्वर कुम्भमेला महोत्सवले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता पाउन पुग्यो र यस स्थालको ख्याति सर्वत्र फैलियो ।

नेपालको चतरामा भएको कुम्भमेलाको विशेष आकर्षण र महत्व यो रहेको छ कि कुम्भमेला लगाइएको ठाउँमा महाकुम्भ स्तम्भ समेत खडा भएको छ । यहाँ वि.सं. २०५९ सालमा कुम्भमेला लागेको स्मरणमा ५९ फिटनै अग्लो स्तम्भ बनाइएको छ । भारतका अन्य स्थानहरूमा हालसम्म पनि स्थापना हुनसकेको कुम्भस्तम्भले वर्तमानमा जेजति सम्मान पाए पनि भविष्यमा यो इतिहास हुने छ र यसको महत्व अतुलनीय हुने कुरा निर्विवाद छ । भविष्यमा यसको महत्व अझ बढेर जानेछ र यहाँको कुम्भमेलाको शुरुवातका बारेमा जानकारी राख्न चाहने र अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने प्रत्येकलाई यसले प्रथम कुम्भमेलाको स्मरण गराउने छ । साथै उक्त मेलाको सोच राखी नेपालमा नै यसतो कार्य संभव गराउने बालसन्त महाराजको स्मरण गराउने छ । एउटा सुनसान मसानघाट क्षेत्रलाई आध्यात्मिक केन्द्रका रूपमा परिणत गराउने, यस भेगको र सम्पूर्ण राष्ट्रकै विकासमा योगदान पुऱ्याउने वहाँको योगदान इतिहासका पानामा लेखिने छन् । साथै भारतमा भएका तीर्थहरूमात्र ठूला र पवित्र हुन् भन्ने धारणालाई चिदैँ हाँस्रै आगनमा पनि भव्य तीर्थहरू छन् र तिनको सम्बर्द्धन, प्रचार र विकास गर्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई यस कदमले उत्साह प्रदान गरेको छ ।

चतरामा सम्पन्न प्रथम पिण्डेश्वर कुम्भमेला महोत्सवले भारतमा मात्र नभएर नेपालमा समेत यस्तो उत्सव संभव रहेको कुरा प्रमाणित गरेको छ । यसले यस भेगको सर्वप्राचीन तीर्थ वराहक्षेत्रको सम्बन्ध पिण्डेश्वरसँग स्थापित गर्न पनि सहयोग पुऱ्याएको छ । वराहक्षेत्र, चतरा र धरानको विजयपुरस्थित पिण्डेश्वर एकआपसमा अन्तर्सम्बन्धित रहेको कुरा यस पर्वले उजागर गरेको छ । आफ्नो अस्तित्व जोगाउन संघर्षरत वराहक्षेत्रको प्राचीन ख्यातिमा यस मेलाले पुनर्ताजगी गरेको छ भने यहाँको अति प्राचीन कालको स्नान परम्पराले पुन व्यवहारिकता पाउन सफल भएको छ । वराहक्षेत्रको

मात्र नभएर यस वरपरका सम्पूर्ण क्षेत्रको समग्र विकासका लागि यो उत्सव मेरुदण्डका रूपमा परिचित भएको छ । वर्तमानको तुलनामा भविष्यमा यसको महत्व अझ बढेर जानेछ भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा थुप्रै प्रकारका तीर्थहरू रहेका छन्, जसका बारेमा विभिन्न पुराणहरू लगायत धर्मशास्त्रका ग्रन्थहरूले विविध प्रकारका विवरण दिएको पाइन्छ । तर तिनीहरूको प्रचारप्रसार र विकास हुन नसकेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा नेपाली जनमानसमा भारतमा रहेका विभिन्न तीर्थहरूमात्र पवित्र हुन् र ती स्थानमा गरिएको धार्मिक अनुष्ठानमात्र पवित्र हुन्छ भन्ने विचारधाराले महत्व पाउँदै गएको छ । यस्तो अवस्थामा हामीले विभिन्न धर्मशास्त्रहरूमा नामोल्लेखित तर प्रचारमा आउन नसकेका र विकास नभएका हाँस्रै मुलकभित्रका तीर्थहरूको खोजीगरी तिनीहरूको विकासमा लाग्नु पर्ने परिस्थिति सिर्जना भएको छ । यसै क्रममा बालसन्त मोहनशरण देवाचार्यले पूर्वी नेपालको चतरालाई प्राचीन हरिद्वारका रूपमा प्रचारप्रसार गरी यहाँको चौतर्फी विकासका लागि अनेक प्रकारका कार्यहरू गर्दै आएको कुरा सर्वविदितै छ । साथै यहाँको धार्मिक महत्वलाई उजागर गर्दै स्वामी महाराजबाट वि.सं. २०५९ सालमा बृहत् पिण्डेश्वर कुम्भमेला महोत्सवको आयोजना गरी सफलतापूर्वक सम्पन्न गरिसक्नु भएको छ । त्यसको ६ वर्षमा लाग्ने अर्धकुम्भ मेला समेत यस स्थानमा वि.सं. २०६४ सालमा सम्पन्न भएको छ । नेपालका मात्र नभएर भारतका विद्वान्, आचार्य, शंकराचार्य आदिले यस स्थानमा कुम्भमहोत्सव गर्नु उचित कदम भएको कुरा स्वीकार गरिसकेका छन् । तीर्थयात्रा, स्नान र धार्मिक कृत्यका लागि सालिन्दा विदेशिने लाखौं करोडौं सम्पत्ति केहीमात्रामा यही रोकिने अवस्था यसले सिर्जना गरेको छ । तसर्थ यसलाई सबैले प्रचारप्रसार गर्ने र यस क्षेत्रको बृहत्तर विकासमा चासो राख्ने बेला भैसकेको छ । बालसन्तज्यूको कदमलाई सबैले समर्थन गर्दै उहाँको सोच, आँट, हिम्मत र चासोलाई कदर गरेमा यस भेगको मात्र नभएर सम्पूर्ण राष्ट्रकै विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने कुरा निर्विवाद छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. गतौला, जगन्नाथ "नेपालको प्रथम बृहत कुम्भपर्व २०५९ को संक्षिप्त दिग्दर्शन" **नेपाल बृहत प्रथम पिण्डेश्वर कुम्भमेला महोत्सव स्मारिका**, वराहक्षेत्र: कुम्भ महोत्सव समिति, २०५९ ।
२. देवाचार्य, बालसन्त मोहनशरण, **नेपाल अधिराज्यकै पिण्डेश्वर अर्धकुम्भ मेला २०६३-६४**, सुनसरी: श्री राधाकृष्ण भक्ति साधना प्रतिष्ठान, २०६४ ।
३. पाण्डे, राजबलि, **हिन्दू धर्मकोश**, लखनऊ: उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, १९८८ ।
४. पोद्दार, हनुमानप्रसाद (सं.), **कल्याण तीर्थाङ्क**, गोरखपुर: गीता प्रेस, १०१३ ।
५. **बायुपुराण ७७/४७ ।**
६. Varma, L.A. Ravi 'Rituals of Worship'. **The Cultural Heritage of India, vol. iv**. Calcutta: Ramakrishna Mission, repre. 2001.
७. योगी नरहरीनाथ (सं.), स्कन्दपुराण हिमवत्खण्ड, काशी: योग प्रचारिणी समिति, २०१३ ।
८. (सं.), रुद्राक्ष्यारण्यमहात्म्य, कौशिकी प्रदेश: राजा तारक बहादुर शाहा, १९८० ।
९. शर्मा बालचन्द्र (सं.), **नेपाली शब्दकोश**, काठमाडौं: सृष्टि प्रकाशन, २०५७ ।
१०. शर्मा राणाप्रसाद, **पौराणिक कोश**, वाराणसी: ज्ञानमण्डल लिमिटेड, दोश्रो सं. १९८६ ।
११. शर्मा, लीलाधर **भारतीय संस्कृति कोश**, नयाँ दिल्ली: राजपाल एण्ड सन्स, १९९९ ।
१२. शर्मा, श्रीपाद (सं.), अथर्ववेद, कलकत्ता: १९३८ ।
१३. सरस्वती, दयानन्द (टी.), ऋग्वेदन, नयाँदिल्ली: दयानन्द संस्थान, २०३० ।

पुरातत्व विभागको गतिविधि

आ.व. २०६५/६६

श्यामसुन्दर राजवंशी
सविता न्यौपाने

विषय प्रवेशः

पुरातत्व विभागले विगतका आ.व. हरमा आफ्नो उद्देश्य र लक्ष्य प्राप्तिको निमित्त तय गरिएका कार्यक्रम सम्पन्न गरिदै आए बमोजिम आ.व. ०६५/६६ मा सम्पन्न गरिएका कार्यक्रमहरूलाई पनि गतिविधिको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत गतिविधिमा नेपाल अधिराज्य भरि छरिएर रहेका मूर्ती एवं अमूर्त सम्पदाहरूको खोज एवं अनुसन्धान गरी तिनको महत्व र भौतिक अवस्थाको आधारमा संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने कार्यलाई यस विभागले प्रमुख प्राथमिकता दिएको छ । साथै सम्पदाहरूको अस्तित्व संरक्षण गरी भावी सन्ततिका लागि हस्तान्तरण गर्नु आजको आवश्यकता हो । यी कुरालाई जनचेतना अभिवृद्धिको माध्यमबाट र विगतका शिप र जागरलाई लोक सामु उजागर गर्नुपर्दछ साथै भविष्यलाई पनि मार्ग दर्शन गराउँदै लानु पर्ने कुरालाई प्रेरणा प्रदान गर्दछ भन्ने विश्वास लिएको छ । विगत केही वर्ष देखि विभागले जनचेतना अभिवृद्धि मूलक जनसहभागिता मूलक एवं सम्पदा संरक्षण कार्यमा जनउत्तरदायी बनाउनमा बढावा दिदै आफ्नो वार्षिक कार्यक्रम जनमुखी अनुकूल रहेको देखिन्छ ।

राष्ट्र भित्र रहेका विभिन्न स्थानका सम्पदा संरक्षण एवं जीर्णोद्धार कार्यमा जनसहभागिता वृद्धि गर्दै जनताले बढी

चासो देखाओस् भन्ने नै मूल आशय प्रतिविम्बित रहेको छ । यसका लागि विभागले राष्ट्र भरिका सम्पदा सूचीकरण एवं वर्गीकरण जस्ता कार्यलाई निरन्तरता दिएको छ भने स्थानीय स्तरका सम्पदाहरूको जीर्णोद्धार मर्मत एवं सम्भार गर्ने काम स्थानीय निकाय मार्फत गर्न गराउन कानूनी स्वरूप समेत निर्धारण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । उक्त लक्ष्यलाई उपलब्धी मूलक बनाउन प्राचीन स्मारक संरक्षण सम्बन्धी कार्यविधि २०६४ लाई अबलम्बन गर्न जोड दिदै जीर्णोद्धार कार्यलाई प्रभावकारी तुल्याउन यो निर्देशिका लगायत जीर्णोद्धार सम्बन्धी जनचेतनाका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिदै आएको छ ।

वार्षिक बजेटः

राष्ट्रिय सम्पदाहरूको वृहद संरक्षण संवर्द्धन एवं जीर्णोद्धार कार्यका लागि यस विभागलाई प्राप्त हुने वार्षिक बजेट अत्यन्त न्यून मान्न सकिन्छ । न्यून आर्थिक सुविधाका कारणले गर्दा विभागले आफ्नो दायित्व र कार्य क्षेत्रमा अपेक्षाकृत उपलब्धी हासिल गर्न अपठ्यारो परिस्थिति रहेको छ । यी अपठ्यारो परिस्थितिका बाबजुद पनि प्राथमिकता अनुरूप वार्षिक कार्यक्रमलाई लक्ष्य सम्म पुऱ्याउन सफल रहेको तथ्य प्रष्ट हुन आउछ ।

आ.व.	राष्ट्रिय विकास बजेट रु. हजारमा	पुरातत्व विभागको निमित्त छुट्टयाईएको विकास बजेट रु. हजारमा	बजेट अनुपात
०६३/०६४	६४२७६९५८	४५६५८	०.००७
०६४/०६५	५५२६९६८२	५९३४०	०.००९
०६५/०६६	९२४९९०९४७	५९५४९	०.००४९५

यस विभागले चौध अञ्चल पचहत्तर जिल्लामा रहेका पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सम्पदा स्थलहरूको खोजी तथा अनुसन्धान एवं संरक्षण र क्षेत्रीय संग्रहालय लगायत विश्व सम्पदा क्षेत्रको सुब्यवस्था तथा सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशाला समेतको आवश्यक व्यवस्था गर्दै आएको छ ।

विभागबाट संचालित विभिन्न विकास आयोजना परियोजना मार्फत प्रत्येक वर्ष विनियोजित गरेको रकमबाट विभिन्न जिल्लाहरूमा गरिएका सम्बर्द्धन संरक्षण उत्खनन् तथा विकास कामहरूबाट सबैमा जानकारी गराउन आफ्नो मुखपत्र प्राचीन नेपालमा एक आर्थिक वर्ष भित्र भए गरेका कामहरूको विवरण प्रकाशन गर्दै लैजाने नीति अनुरूप यस आ.व.मा आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को विकास कार्यको प्रगतिको संक्षिप्त विवरण निम्न बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

पुरातात्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजना आ.व. २०६५/०६६

यस आयोजना अन्तर्गत पूर्व मेची देखि पश्चिम महाकालीसम्मका स्मारकहरूको सूचीकरण तिनको संरक्षण सम्बर्द्धन गरी ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक महत्वलाई जगेना गर्नु लगायत पुरातात्विक स्थलको खोज अनुसन्धान एवं उत्खनन् प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । कार्यक्षेत्रको व्यापकतालाई दृष्टिगत गर्दा उल्लेखित कार्यहरूका लागि बजेट न्यून रहेको छ । हालसम्म गरिएका अनुसन्धानबाट प्राप्त विवरणहरूका आधारमा सूचीकरण भैसकेका राष्ट्रका सम्पदाहरूको बाहुल्यतालाई मध्यनजर गर्दा उपलब्ध बजेटलाई अधिकतम सदुपयोग गरी प्रतिफल प्राप्त गर्न सम्पदाहरू प्रति जनचासो अभिवृद्धि गर्न जनसभागितामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नमा विशेष प्रयासहरू भईरहेको छ । फलस्वरूप यस क्षेत्रमा केही वर्षदेखि विभिन्न निकायहरू महानगरपालिका, नगरपालिका, वडा कार्यालय स्थानीय निकायहरू, निजी गुठी एवं सरोकारवालहरूबाट पनि उल्लेखनीय लगानी हुन थालेको छ । यस प्रकारको संलग्नताले सम्पदा संरक्षण कार्यमा महत्वपूर्ण सहयोग हुने विश्वास गरिन्छ ।

क्र. स.	कार्यक्रम	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	कैफियत
१	राष्ट्रभरिका सम्पदाहरूका सूची तयार गरी वर्गीकरण गर्ने	२०६५	निरन्तरता
२	पुरातात्विक जनचेतना सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धिका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने क. पश्चिमाञ्चल क्षेत्रको पाल्पा रु. २,५०,०००/ ख. सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको दिपायल	४००	निरन्तरता
३	सूचीकरण गरिएका सम्पदाहरूमध्ये महत्वपूर्ण र ऐतिहासिक सम्पदाहरूमा जानकारीमूलक सूचना पाटी जडान गर्ने ।	१००	
४	विभिन्न क्षेत्रको अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने । क) भीम विरेश्वरस्थित सम्पदाहरूको विस्तृत नक्सा तयार पार्ने । ख) काठ्ठे विहारको गुरु योजना तयार गर्ने । ग) दैलेखस्थित भुर्तिको देवलहरूको विस्तृत कार्य योजना गर्ने । घ) पाटन सुन्धारास्थित प्रस्तर शैलीको मन्दिरको डुइङ्ग डिजाईन गर्ने ङ) डडेलधुरास्थित अजमेरकोटको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने । च) तल्लो डुङ्गेश्वरस्थित सम्पदाहरूको विस्तृत कार्य विवरण तयार गर्ने । छ) राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीको सूदृढीकरण प्रस्ताव तयारी । ज) अछाम विनायकस्थित पञ्चदेवलको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	१४० ८५ १४० ५० १०० १०० ५० १००	
५	विभागको लागि कम्प्युटर खरीद गर्ने ५/५ थान कम्प्युटर प्रिन्टर	२००	
६	उप महानिर्देशकको कार्यकक्ष तयारी	१५०	
७	विभागीय सुदृढीकरण	२००	

८	क्यु.जा.पा. शाखाको लाहाछाप लगाउने ट्याग बनाउने	४०	
९	प्राचीन नेपाल ३ अंक प्रकासन गर्ने १६९-१७१ सम्म	१७५	
१०	फोटोग्राफी शाखाको लागि क) डिजिटल जुम लेन्स खरीद गर्ने ख) डिजिटल फोटोग्राफी कागज र सिडी खरीद गर्ने । ग) फोटो प्रदर्शनी गर्ने	५० ४० ६०	

११. क्षेत्रीय संग्रहालय, पोखरा

क	क्षेत्रीय संग्रहालय, पोखराको सपिङ्ग कम्प्लेक्स भवन निर्माण गर्ने	२१००	
ख	शैक्षिक कार्यक्रम अन्तर्गत प्रतियोगितात्मक कार्यक्रम संचालन गर्ने	१००	
ग	ब्रोसुर तयार गर्ने	२५	

१२ क्षेत्रीय संग्रहालय संकलन

क	प्रदर्शनी कक्ष र कार्य भवन निर्माण	२००	
ख	सामग्री संकलन	५०	
ग	संग्रहालयको ब्रोसियर लेखन एवं छपाई गर्ने	२५	

१३ गोरखा दरवार हेरचाह अड्डा गोरखा

क	गोरखाको मन्दिरको छाना सुधार गर्ने	१५२०	
ख	दरवार हातामा काडेतार र खर्पाल लगाउने कार्य सम्पन्न गर्ने	४००	
ग	दरवार मन्दिरको वाहिर चुना सुकी ठिपर गर्ने	५०	

१४ उत्खनन् कार्य

क	पनौती पुरातात्विक स्थल उत्खनन् गर्ने	२००	
ख	नङ्खेलस्थित उत्खनित संरचनाको संरक्षण गर्ने कार्य	२००	
ग	क्षेत्रीय स्तरमा पुजिगत खर्चतर्फ		

१५ कपिलवस्तु संग्रहालय, कपिलवस्तु

क	संग्रहालयमा भण्डारि Antiquity बाहेकका उत्खनन्बाट प्राप्त सामग्रीहरू व्यवस्थित गर्ने	२००	
ख	संग्रहालयको विद्युतीकरण सुदृढीकरण गर्ने	१००	

१६ राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालय छाउनी

क	मुद्रा संकलन गर्ने	१००	
ख	प्रदर्शनी कक्षको कपडा फेर्ने	५०	
ग	ब्रोसियर तयार गर्ने	२५	

१७ क्षेत्रीय संग्रहालय धनकुटा

क	कार पार्किङ्ग र कम्पाउण्डवाल निर्माण गर्ने	५००	
ख	नयाँ संग्रहालयमा भवनमा प्रदर्शनी व्यवस्थापनका सोकेस निर्माण गर्ने	४००	

ग	सुरक्षा पर्खाल निर्माण गर्ने	३००	
घ	वन विस्तार गर्ने	२००	

१८ के.सा.स.स. प्रयोगशाला

क	सम्पदा संरक्षणका लागि रसायन खरिद	१५०	
ख	कृष्ण मन्दिर र जगतनारायण मन्दिर लगायत अन्यको रसायन संरक्षण गर्ने	१००	
ग	प्रयोगशाला र सुदृढीकरण र वातावरण सुधार गर्ने	२००	

१९ राष्ट्रिय कला संग्रहालय भक्तपुर

क	स्टोर देखि लाल बैठकसम्मको सम्पूर्ण छाना मर्मत	४००	
ख	धातुकला संग्रहालयको विवरण सहितको ब्रोसियर समेत तयार गर्ने	४०	
ग	भक्तपुर मालती चोक स्थित देवालय जीर्णोद्धार	१००	दरभाउ पत्र पेश हुन नआएको
घ	राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीमा सिमिटीभी जडान सम्बन्धी आवश्यक कार्य गर्ने	३५०	
ड	ऐतिहासिक पोखरी संरक्षण, प्रभावती पोखरी, सैबु भैसीपाटी	१००	
च	पचपन्न भ्याले दरवारको संरक्षण पश्चात काष्ठकलाको प्रदर्शनी व्यवस्थापन पुनः कायम गर्न आवश्यक व्यवस्थापन कार्य शुरु गर्ने	३००	

२० गोरखा संग्रहालय गोरखा

क	गोरखा संग्रहालयको परिसर पार्कमा रहेको बगैचा गोडमेल तथा सुधार	२००	
ख	सामग्री संकलन गर्ने	३००	
ग	फोटोग्राफी गर्ने	५०	
घ	मेशिनरी औजार खरिद	१५०	
ड	मर्मत (कार्यालय भवन, फोटोकपि)	१३०	
च	छाना मर्मत गर्ने	१५०	
छ	टिकट काउन्टर मर्मत	१५०	
ज	विद्युतीकरण सुधार	१५०	
झ	जग्गाको लगत अद्यावधिक गर्ने	२५	

२१ राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनी

क	भवन निर्माण गर्ने	२०००	
ख	क्याप्सन र व्यवस्थापन सुधार	१००	
ग	नयां शौचालय निर्माण	५००	
घ	संग्रहालय परिसरमा रहेका भवनहरूको छाना मर्मत	१५०	
ड	सामग्री संकलनको लागि रसायन खरिद	१००	
च	जुद्ध जातीय र बौद्ध ग्यालरीमा धमिरा नियन्त्रण गर्ने	१२५	
छ	Texidermi शाखाको व्यवस्थापन गर्ने	५०	

ज	Album खरीद कार्य पुरा गर्ने	५०	
झ	राष्ट्रिय संग्रहालयको शैक्षिक कार्यक्रम अन्तर्गत सूचनामूलक प्रतियोगितात्मक कार्यक्रम संचालन गर्ने	७५	
ञ	संग्रहालय परिसरको बगैचा संरक्षण र सुधार	१००	
ट	खानेपानीका लागि Deep Boring गरी व्यवस्थित गर्ने	१०००	

२२ राष्ट्रिय अभिलेखालय

क	हस्तलिखित ग्रन्थहरूको विवरणात्मक सूची तयार गर्ने	१००	
ख	तिब्बती ग्रन्थहरूको विवरणात्मक सूची तयार गर्ने	१५०	
ग	पुस्तकालयको क्याटलोगिङ्ग कार्य चालु राख्ने	४०	
घ	स्क्यानर तथा डिजिटल क्यामरा खरीद गर्ने	५०	
ड	विभिन्न जिल्लाहरूको अभिलेख संकलन गर्ने	७५	
च	माइक्रोफिल्म भण्डार कक्ष सुदृढीकरण गर्ने	१५०	
छ	अभिलेखालय भवनको शौचालय तयार गर्ने	७५	
ज	अभिलेखालयको मुखपत्र अभिलेख पत्रिका प्रकाशन गर्ने	७५	
झ	अभिलेखालय भवनको सुरक्षा पर्खाल निर्माण कार्य पुरा गर्ने	२००	

२३ पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र क्षेत्रीय स्तर (मठ मन्दिर जीर्णोद्धार तर्फ)

क	थार जातीको भुस्कलुवास्थानको सुरक्षा पर्खाल जीर्णोद्धार	२००	अनुदान
ख	भोजपुर सिद्धकाली स्थित ढुङ्गेधारा संरक्षण गर्न	३००	
ग	भोजपुर टक्सार स्थित गणेश मन्दिर संरक्षण गर्ने	५०	अनुदान
घ	इलाम चुलाचुली स्थित सर्विक मन्दिर संरक्षण	५०	अनुदान

२४ मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र

क	प्रथमपुर महाविहारको पश्चिम लङ्ग जीर्णोद्धार गर्ने	२०००	
ख	लेले स्थित चन्द्र भैरव मन्दिरको छाना मर्मत	४००	
ग	कीर्तिपुर गणेश मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य पुरा गर्ने	१५०	निरन्तरता
घ	अभिलेख तथा मूर्ति विवरण तयार गर्ने	१२५	
ड	कानपुरस्थित खरदार पाटीको संरक्षण कार्य गर्ने	४००	निरन्तरता
च	डराउने पोखरी स्थित पाटी पुन निर्माण कार्य पुरा गर्ने	२५०	अनुदान निरन्तरता
छ	महादेवस्थानस्थित काश्यपेश्वर मन्दिर जीर्णोद्धार कार्य पुरा गर्ने	३००	अनुदान निरन्तरता
ज	ढुङ्गेखर्क स्थित विन्धवासिनी मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य पुरा गर्ने	५०	अनुदान
झ	सिन्धुलीगढी संरक्षण कार्य पुरा गर्ने	५००	अनुदान
ञ	चित्रपुर पाटी जीर्णोद्धार गर्ने	३००	अनुदान निरन्तरता
ट	चित्रपुर पाटी जीर्णोद्धार गर्ने	२००	अनुदान
ठ	महादेवी मन्दिरको पहिरो नियन्त्रण गर्ने भक्तपुर नडखेल	५०	अनुदान

ड	संग्रहालय स्थापना बालकुमारी सत्तल जीर्णोद्धार गर्ने	४००	
ढ	कमलविनायक स्थित गणेश मन्दिर र पाटी जीर्णोद्धार गर्ने	१००	अनुदान
ण	नगदेशस्थित गणेश सत्तल संरक्षण गर्ने	२००	अनुदान
त	ककनी स्थित बसन्तीबागको पर्खाल संरक्षण गर्ने	२१०	अनुदान

२५ पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र

क	पाल्पाली स्थित गणेश मन्दिर जीर्णोद्धार	२००	अनुदान
ख	रिडिस्थित मुकुन्देश्वर मन्दिर जीर्णोद्धार पाल्पा	२००	
ग	कृपेश्वर महादेव मन्दिर संरक्षण रुपाकोट तनहुँ	२००	अनुदान
घ	सङ्गदङ्ग दोर्जे छालिङ्ग गुम्बाको भित्ते चित्र र छाना संरक्षण गर्ने पर्वत	१००	अनुदान
ड	कास्कीकोटको गुप्तकालिका मन्दिरमा सुरक्षा पर्खाल	५०	अनुदान
च	लिंगलिंगकोटको संरक्षण गर्ने	१००	अनुदान
छ	कालिका गा.वि.स. स्थित ओमकारेश्वर मन्दिर परिसरको पाटी सुधार कार्य	५०	अनुदान
ज	भारकोट दरवारको पर्खाल निर्माण गर्ने मुस्ताङ्ग	१००	
झ	रामग्राम स्तुप संरक्षण गर्ने कार्यको गत वर्ष भुक्तानी हुन नसकेको कार्यको भुक्तानी दिने नवलपरासी	१५०	

२६ मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र

क	गमौदी गा.वि.स. श्रीस्थान स्थित सत्तल जीर्णोद्धार, दैलेख	२०००	
ख	काक्रेविहार संरक्षणका लागि तारबार, गेट निर्माण र सेड निर्माण गर्ने	३००	
ग	दैलेख स्थित कीर्तिस्तम्भ संरक्षण	५०	अनुदान

२७ सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र

क	बैतडीस्थित पञ्चदेवलको संरक्षण कार्य गर्ने	५००	
अ	दिल्पेश्वर मन्दिर परिसर सत्तलको संरक्षण	१५०	अनुदान
ग	बाठवाली माडुको मन्दिर जीर्णोद्धार बझाङ्ग	२००	अनुदान

२८	आपतकालीन संरक्षण कार्य	२५०	
२९	जनशक्ति विकासको लागि लिपि तालिम र स्वदेश तथा विदेश अध्ययन	३००	
३०	१८ मे मा संग्रहालय दिवस मनाउने	१००	
३१	प्रशासनिक खर्च	१४६०	
	जम्मा	३२६२५	

विश्व सम्पदा संरक्षण आयोजना

आ.व. २०६५/६६

विश्व संपदा संरक्षण कार्य राष्ट्रिय महत्वको अद्वितीय वास्तुकलाका वेजोड नमुनाहरु विश्वका साभ्ना सम्पदाको रुपमा रहने युनेस्काको नीति अनुरुप हालसम्म नेपालको काठमाडौं उपत्यकाका विश्व सम्पदा क्षेत्रहरुमा चांगुनारायण क्षेत्र, बौद्धनाथ क्षेत्र, स्वयम्भू क्षेत्र, हनुमानढोका दरवार क्षेत्र, पाटन दरवार क्षेत्र, भक्तपुर दरवार क्षेत्र र पशुपतिनाथ क्षेत्र विश्व सम्पदा क्षेत्रमा समावेश छन् । त्यस्तै गरी लुम्बिनी क्षेत्र पनि सो सूचीमा समावेश भएको छ । यस्ता विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश क्षेत्रको विशेष संरक्षण र ब्यबस्थापनका लागि विश्व सम्पदा संरक्षण योजना संचालन भई आएको छ । यस आयोजना अन्तर्गत आ.व. २०६५-६६ मा विभिन्न कार्यहरु भएका थिए ।

यस आयोजना अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यका भित्रको विश्व सम्पदा सूचीमा परेका संरक्षित स्मारक क्षेत्र भित्र रहेका चांगुनारायण क्षेत्र, बौद्धनाथ क्षेत्र, स्वयम्भू क्षेत्र, हनुमानढोका दरवार क्षेत्र, पाटन दरवार क्षेत्र, भक्तपुर दरवार क्षेत्र र पनौती क्षेत्रका स्मारकहरुको संरक्षण संबर्द्धन तथा वातावरण सुधार कार्यहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

सि.नं.	कार्यक्रम विवरण	वार्षिक बजेट	कैफियत
१	भक्तपुर स्थित तव सत्तलको पश्चिम दक्षिण कुन्नाको छाना जीर्णोद्धार कार्य	४५०	
२	भक्तपुर स्थित तलेजु दक्षिण खण्ड जीर्णोद्धार	३०००	अनुदान
३	भक्तपुर कुमारी चोक दक्षिण खण्ड जीर्णोद्धार	२०००	अनुदान
४	चांगु पुजारी सत्तलको बाकी कार्य	१२००	
५	कुम्भेश्वर महादेवको मन्दिरको पश्चिम तर्फको सत्तलको छाना जीर्णोद्धार गर्ने	१५००	
६	बंगलामुखी परिसरमा रहेको चारनारायण मन्दिरको जीर्णोद्धार	१५०	
७	अदालत भवनको क्षय भएको बाहिरी भित्ता सुधार र सुरक्षाको लागि बार लगाउने कार्य ललितपुर	१५०	
८	पनौती स्थित वंश गोपाल मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य गर्ने	७००	
९	अनुसरण कार्य		
क	ललितपुर	७५	
ख	भक्तपुर	७५	
ग	हनुमानढोका	१५०	
१०	स्वयम्भुको सिंढीमा हातेवार राख्ने थप कार्य	२००	
११	हनुमानढोका च्यासिदेवल कृष्ण मन्दिर जीर्णोद्धार	१०००	
१२	हनुमानढोका दरवार स्थित मसान चोकको छाना मर्मत	१५०	
१३	पनौती स्थित इन्द्रेश्वर महादेव मन्दिरको सुरक्षाको लागि बार निर्माण गर्ने	५००	
१४	७ वटै संरक्षित स्मारक क्षेत्रका Buffer Zone समेतका घरहरुको कित्ता नापी नक्सा तयार गर्ने	५२५	

१५	संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको लागु गरिएको मापदण्ड प्रकाशन गर्ने	३३०	
१६	विश्व सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्य सम्बन्धी प्रगति प्रतिवेदन तयार गरी UNESCO लगायतका विभिन्न निकायमा पठाउने	६०	
१७	पचपन्न भ्याले दरवारको		
क	आलेख तयार गर्ने	५०	
ख	प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने	१००	
१८	UNESCO को विश्व सम्पदा समितिको बैठकमा भाग लिन जाने	४२५	
१९	आपतकालीन संरक्षण अन्तर्गत		
क	ललितपुर	१००	
ख	भक्तपुर	१००	
ग	काठमाण्डौ	२००	
२०	Inventory तयार गरिएका घरहरूको बर्गीकरण समितिको बैठक बोलाई बर्गीकरण गर्ने		
क	बैठकका लागि	२५	
ख	मसलन्द खाजा स्थलगत निरीक्षण	२५	
ग	बर्गीकरण गरिएका घरहरूको Inventory तयार गर्ने	२६०	
२१	प्रा.स्मा.सं. कोषमा रकम राख्ने कार्य अन्तर्गत (क) स.स्मा क्षेत्रका पुरातात्विक घरहरूलाई ५० देखि ७५ प्रतिशत सम्म सहूलियत प्रदान गर्न रु. २२०० हजार (ख) सहूलियत प्रदान गर्दा पनि मापदण्ड लागु नगर्नेको घर खरिद गर्न रु. २००० ।	४२००	
२२	Street Elevation तयार गर्ने	५५०	
२३	प्रशासनिक खर्च	५९९	
२४	१८ अप्रिलमा विश्व सम्पदा दिवस मनाउने	१००	
	जम्मा	१८९९६	

पुरातत्व विभाग
पुस्तकालय

आपतकालीन संरक्षण कार्यहरु

आ.व. २०६५/०६६

सि.नं.			
१	काठमाण्डौ फर्पिङ्ग भंकेश्वरी स्थित लिच्छिवी राजा गणदेवको स. ७४९ र ने.स. ५२७ को शिलालेख संरक्षण कार्य (थान २)	रु. ३३,०६२/३६	(भ्याट तथा कन्टिजेन्सी सहित)
२	श्रीनाथ मण्डलीको सत्तल संरक्षण कार्य गोरखा	रु. ३९,३८२/९७	
३	पादुका स्थित मन्दिर र गादीघर संरक्षण कार्य दैलेख	रु. ५,००००/	
४	बुङ्गमति स्थित प्रथमपुर महाविहारको अगाडी रहेको उमामहेश्वरको चैत्य संरक्षण कार्य	रु. १३,४०५/६६	
५	कांतपाटी संरक्षण कार्य पाटन दरवार, पाटन ललितपुर	रु. ११४०००	
	जम्मा	रु. २,४९,८५०/९९	

पुरातत्व विभागबाट प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराईएका तथा सहमती प्रदान गराईएका कार्यहरु ।

आ.व. २०६५/०६६

- श्री करुणामय आर्यावलोकितेश्वर मन्दिर जीर्णोद्धारमा सहमति प्रदान गरिएको ।
- ढल्के क्षेत्रपाटी स्थित रजक समुदायको ढुङ्गेघाराले चर्चेको जग्गा संरक्षणका लागि सहमति प्रदान गरिएको ।
- त्रिदेवी मार्ग स्थित त्रिदेवी मन्दिरमा पित्तल छाना फेर्ने कार्यका लागि सहमति प्रदान गरिएको ।
- निजामती किताबखाना, हरिहर भवन संरक्षण सहमति प्रदान गरिएको ।
- का.म.पा. वडा नं. शोभा भगवती स्थित पाटी संरक्षण सहमति प्रदान कार्य ।
- हनुमानढोका स्थित इन्द्र देवता रथ संरक्षण कार्य सहमति प्रदान गरिएको ।
- का.म.पा वडा नं २४ महाबौद्ध स्थित पुरानो घर निर्माण नक्सा पास स्वीकृति प्रदान गरिएको ।
- चावहिल स्थित कुटुवहिल जीर्णोद्धार कार्य सहमति प्रदान गरिएको ।
- रणमुक्तेश्वर महादेव मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्यका लागि नक्सा तथा पुरातात्विक प्रतिवेदन तयार पारी प्राविधिक सहयोग गरिएको ।
- का.म.पा. टंकेश्वर महादेव मन्दिरको पश्चिम तर्फको दुई वटा सत्तल स्थानान्तरण कार्यका लागि सहमति प्रदान गरिएको ।
- वडा नं. १७ का.म.पा. खोला पूर्व पट्टिको पाटी संरक्षक कार्य सहमति प्रदान गरिएको ।
- ललितपुर स्थित वडा नं. १२ मङ्गहिटी संरक्षक कार्यका लागि सहमती प्रदान गरिएको ।

ABOUT THE AUTHORS

Sukra Sagar Shrestha	–	Archaeologist Kirtipur, Kathmandu
Suresh Suras Shrestha	–	Archaeological Officer DoA
Dr. Bhaweshor Pangen	–	Research Scholar, T.U. Department of History Kirtipur, Kathmandu
Dr. Som Prasad Khatiwada	–	Research Scholar
Shyam Sunder Rajbamshi	–	Epigraphy Officer DoA
Sabita Neupane	–	Asst. Epigraphist DoA